

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ ТИЛИ КАФЕДРАСЫ

К Ы Р Г Ы З   Т И Л И Н

Ү Й Р Ө Н Ө Л Ү

(III деңгээл)

Бишкек – 2011

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ ТИЛИ КАФЕДРАСЫ

А.А. Усекова

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨНӨЛҮ

III – деңгээл

Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги тарабынан
жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби катары бекитилген

Бишкек – 2011

Рецензенттери: филология илимдеринин доктору,
профессор *К.Т. Токтоналиев*,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор *К.А. Биялиев*,
педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент *З.С. Сарылбекова*.

Кыргыз-Россия Славян Университетинин Окумуштуулар Кеңеши тарабынан басмага сунушталган.

Усекова А.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨНӨЛҮ: III – деңгээл. Бишкек: КРСУ, 2011. б.

Бул окуу китеби үч бөлүктөн турат. Анын 1-бөлүгүндө жөндөмөлөр системасы, этиштин учур жана келер чагы сыяктуу грамматикалык материалдар берилген. Ал эми 2-бөлүгүндө этиштин өткөн чагынын формалары, этиштин айрым аналитикалык формалары, этиштин ыңгайлары сыяктуу грамматикалык материал камтылып, аларды көнүгүүлөр, диалогдор, тексттер толуктап турат. Окуу китебинин 3-бөлүгү татаал сүйлөмдөр, айрым көмөкчү этиштердин колдонулушу сыяктуу грамматикалык темаларды өзүнө камтыды.

Окуу китеби кыргыз тилин үйрөнүүчүлөргө, жогорку окуу жайларынын студенттерине арналат.

КИРИШҮҮ

Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө мамлекеттик тил катары окутуу маселеси азыркы мезгилдин талабы. Мына ушундан улам кыргыз тили мугалимдеринин, окутуучуларынын жана тилчи-окумуштуулардын алдында көп маселелер турат. Аны чечүүдө методикалык иштелмелердин, окуу китептеринин ролу чоң.

Окуу китебинин түзүлүш структурасы төрт баскычка бөлүнүп, дидактикалык принциптин негизинде жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга карай ар бир сабактын активдүү лексикалары, функционалдуу грамматикалары берилген.

Алар тема боюнча сүйлөшүү кырдаалы менен байланышкан коммуникативдик максаттагы кеп үлгүлөрү, тексттер жана көнүгүүлөр аркылуу кыргыз тилин өздөштүрүүгө натыйжалуу шарт түзөт.

Тилге үйрөнүү лексика-грамматикага, ошондой эле окуу, жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүнө негизделип, тил үйрөнүүчүлөрдүн сөз байлыгын жана байланыштуу кебин өстүрөт.

Окуу китебинде берилген грамматикалык каражаттар дидактикалык көнүгүүлөр системасында бышыкталып, практика жүзүндө сабаттуу жазууга жана сүйлөшүүгө жетишет.

«Келиңиз сүйлөшөлү» баскычындагы тематикалык-кырдаалдык сүйлөшүүлөрдү өздөштүрүүдө тилди пикир алышуунун каражаты катарында колдоно алууга жетишет.

Бул окуу куралы төрт бөлүктү камтыды:

1. Лексика, грамматика
2. Окуу (чтение)
3. жазуу (письмо)
4. Сүйлөө (говорение)

МАЗМУНУ

Сабактын номуру Номер урока	Сабактын темасы Тема урока	Бети Страница
1	Кыймыл-аракеттин сыпатын билдирүү ыкмасы (Выражение придаточного образа действия) Эгемендүү Кыргызстан	8
2	Кыймыл-аракеттин сан-өлчөмүн билдирүү ыкмасы (Выражение меры, степени действия) Кыргызстандын уникалдуу тарыхый- археологиялык эстеликтери	15
3	«-дыр» деген мүчөсүнүн мааниси (Значение аффикса -«дыр») Кыргыз элинин тарыхый инсандары	24
4	Аркылуу мамиле (Понудительный залог) Кыргыз илими	31
5	Кыймыл атооч (Имя действия) Ааламды таң калтырган аалымдар	36
6	Салыштырма багыныңкы сүйлөм (Придаточное предложение сравнения) Кызыктуу ачылыштар	43
7	Өткөн темаларды кайталоо (Повторение пройденных тем) Билим алуу ийне менен кудук казгандай	48
8	Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола) Кыргызстан - менин Мекеним	57
9	Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола) Кыргызстандын сейрек жаныбарлары	65

10	Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола) Кыргызстандын сейрек жаныбарлары	65
11	Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола) Дүйнөнүн жети керемети	74
12	Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола) Белгилүү спорт жылдыздары	82
13	Татаал сүйлөм (Сложное предложение) Дүйнөдөгү бай адамдар	91
14	Татаал сүйлөмдөрдү кайталоо (Повторение сложных предложений) Президент айымдар	98
15	Өткөн темаларды кайталоо (Повторение пройденных тем) Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттары	104
16	Өткөн темаларды бышыктоо (Закрепление пройденных тем) «Манас» эпосу	110
17	Кыргыз элинин каада-салттары (Обычаи и традиции кыргызского народа)	116
18	Улуттук тамак-аш (Национальная еда)	122
19	Заманбап технология (Современная технология)	131
20	Кинематография	136

21	Кинофестивалдар, киносыйлыктар, киножылдыздары (Кинофестивали, кинонаграды, звезды кино)	143
22	Кинофестивалдар, киносыйлыктар, киножылдыздары (Кинофестивали, кинонаграды, звезды кино)	143
23	Өлкөнүн бийлик бутактары (Ветви власти страны)	151
24	Кыргызстандагы ири ишканалар (Крупные предприятия Кыргызстана)	159

1-сабак

Тема: Кыймыл-аракеттин сыпатын билдирүү ыкмасы

(Выражение придаточного образа действия)

- ❖ Мени тааныбагансың, ал жанымдан өтүп кетти.
- ❖ Бир нерсени билгендей, ал жылмайып отурду.
- ❖ Бир жери ооругансың, анын көңүлү жок.

Придаточные образа действия указывают на образ, способ действия в главной части сложноподчиненного предложения и отвечают на вопросы *кантип?* – *каким образом?* *кандай?* – *как?* *кандайча?* – *каким образом?*

Способы образования:

1. основа глагола + ган + дай - Мен үйрөткөндөй, ал бүт жумушту жасады – Она все сделала так, как я научил.
2. основа глагола + ган + сып – Эч нерсени билбегенсип, Анар отурду – Анар сидела так, будто ни о чем не знает.

Келиңиз жаттайлы

- ❖ Эгемендүү - суверенный, ээ болуу - приобретать, мыйзам - закон, укук - право, коом - общество, көз карандысыздык - независимость, чөйрө - сфера, среда, аймак - территория, кол тийбестик - неприкосновенность, бүтүндүк - целостность, сот бийлиги - судебная власть, мыйзам чыгаруучу - законодательная, куралдуу күчтөр - вооруженные силы, акча бирдиги - денежная единица, таануу - признавать.

Эгемендүү Кыргызстан

1991-жылы 31-августта Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгон. Кыргыз Республикасынын көздөгөн максаты мыйзамга, укукка негизделген демократиялуу коомду куруу экени атайын кабыл алынган Декларацияда айтылган.

Кыргызстандын көз карандысыздыгынын ички-тышкы чөйрөдөгү негизги эгемендүү укуктарына төмөнкүлөр кирет:

1. конституциясы менен мыйзамдарынын бардыгы
2. конституция менен мыйзамдардын республиканын бүт аймагында укукка ээ болгондугу
3. аймактын кол тийбестиги жана бүтүндүгү
4. администрациялык-аймактык түзүлүшүнүн аныкталгандыгы
5. мамлекеттик тилинин болушу
6. мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигинен турган мамлекеттик бийликтин бардыгы
7. мамлекеттик бюджетти түзүү
8. акча системасын аныктоо
9. аскерге чакыруу жана коргонууга жетишерлик куралдуу күчтөрдү күтүү
10. мамлекеттик символдор - Туусу, Герби, Гимни, борбор шаары жана акча бирдигинин болушу

Кыргыз Республикасы - Бириккен Улуттар Уюмунун мүчөсү. Кыргыз Республикасы дүйнөнүн 180 мамлекетинин ичинен анча чоң эмес евразиялык мамлекет. Эгемендүү Кыргыз Республикасын 135 мамлекет таанып, 100-гө жакын мамлекет менен дипломатиялык байланыш түзүлгөн. Кыргыз Республикасы Конституция боюнча эгемендүү, унитардык, демократиялык, укуктук мамлекет.

Суруолорго жооп бергиле:

- 1. Кыргыз Республикасы качан эгемендүүлүккө ээ болгон?**
- 2. Атайын кабыл алынган Декларацияда эмне жөнүндө айтылат?**
- 3. Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы эмне?**
- 4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили кайсы тил?**
- 5. Кыргыз Республикасынын расмий тили кайсы тил?**
- 6. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлиги кандай бутактарга бөлүнөт?**
- 7. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдору кайсылар?**
- 8. Эгемендүү Кыргызстан канча мамлекет менен дипломатиялык байланышта?**

❖ **Токтом** - постановление, **кабыл алуу** - принимать, **ак мөңгүлүү** - ледниковые, **тартылган** - изображен, **каптал** - бок, край, **ак шумкар** - белый сокол, **таанымал** - известный, **белги** - признак, **киргизүү** - внести.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Герби

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Герби республиканын Жогорку Кеңешинин токтому менен 1994-жылы 14-январда кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын Герби - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эмблемасы. Гербдин авторлору - сүрөтчү А.Абдыров жана милициянын генералы С.Дубанаев.

Гербде ак мөңгүлүү кыргыз тоолору, тунук суулуу Ысык-Көлү, ар жагынан нурун чачып турган күн тартылган. Кыргыз элинин дыйканчылыгын көрсөткөн пахта менен буудайы эки капталында сүрөткө түшүрүлгөн. Ал эми ортосунда канатын жайган ак шумкар тартылган.

Ак шумкар - баатыр Манас бабабыздын шумкары. Чокусунан ак кар кетпеген Ала-Тообуз жана Кыргызстандын бермети болгон Ысык-Көлүбүз дүйнө жүзүнө таанымал.

Ошондуктан алар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Гербине белги катары киргизилген.

Суроолорго жооп бергиле:

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Герби качан кабыл алынган?
2. Гербдин авторлору ким?
3. Гербдин ортосунда эмне тартылган?
4. Гербде эмне үчүн Ысык-Көл, Кыргыз Ала-Тоосу, ак шумкар тартылган?
5. Мамлекеттин Герби кандай болушу керек деп ойлойсуз?

Кыргыз Республикасынын Гимни

Кыргыз Республикасынын Гимни 1992-жылы 18-декабрда Жогорку Кеңештин токтому менен кабыл алынган. Анын сөзүн Ж.Садыков менен Ш.Кулиев жазган, ал эми обонун композиторлор К.Молдобасанов менен Н. Давлесовдор жараткан.

*Ак мөңгүлүү аска, зоолор, талаалар
Элибиздин жаны менен барабар
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келген биздин ата-бабалар*

Кайырма:

*Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колуңда.*

*Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.*

Кайырма:

*Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ат- салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.*

Кайырма:

Тапшырма: гимнди жаттап келгиле

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусу

Ар бир өлкөдө анын мамлекеттүүлүгүн билдирген атайын символикалар болот. Кыргыз Республикасынын Туусу ошондой символикалардын бири. Ал 1992-жылы 3-мартта кабыл алынган. Туунун авторлору - Сабыр Иптаров, сүрөтчүлөр Бекбосун Жайчыбеков, Жусуп Матаев, архитекторлор Маматбек Сыдыков, Эдил Айдарбеков.

Туунун түсү кызыл, анткени Манас бабабыз өзүнүн ата-бабаларынан мурас калган кызыл асаба алып жүргөн.

Кыргыз Республикасынын Туусундагы негизги белгилер - боз үйдүн түндүгү жана алтын нурун чачкан күн. Түндүк - бул кыргыз элинин көчмөндүү тарыхынын, жашоосунун, үй-бүлөнүн, ынтымактын символу.

Боз үйдүн түндүгү айлана түрүндө. Бул чексиздикти жана үзүлбөгөн үмүттү билдирет.

Алтын нурун чачкан Күн - бул туубуздун экинчи белгиси. Күндүн кырк нуру тегиз чачырап турат. Кырк деген сан аркылуу элибиздин аты жана биздин куралган кырк уруунун символу туюнтулган.

Суроолорго жооп бергиле:

- 1. Кыргыз Республикасынын Туусу качан кабыл алынган?**
- 2. Кыргыз Республикасынын Туусунун авторлору ким?**
- 3. Туунун түсү кандай?**
- 4. Туунун ортосунда эмне сүрөткө түшүрүлгөн?**
- 5. Мамлекеттин туусу эмненин белгиси?**

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна «-гандай», мүчөсүн улап жазгыла.

1. Ал мени тааны..., мага карап жылмайып койду. 2. Кыш мезгилинде тоолор ак калпак кийип ал... көрүнөт. 3. Айдана күнөөлүү бол..., башын жерге салып, ордунан турду. 4. Ал баарын устаты үйрөт... жасады. 5. Мени жаңы эле көр... карады. 6. Акмат бирдемеге тынчсыздан ... көрүнөт. 7. Сиз аябай чарча... көрүнүп турасыз, эс алып алсаңыз. 8. Баары тооктун эти менен жасалган экен, мен жакшы көр... .

2- көнүгүү. Төмөнкү этиштерге «-гансып» мүчөсүн улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. шаш_____

5. билбе_____

2. укпа_____

6. ыйла_____

3. таарын_____

7. түшүнбө_____

4. уктап жат_____

8. сез_____

3- көнүгүү. Сүйлөмдөрдү мааниси жагынан байланыштырып жазгыла.

1. Көп жылдан бери тааныш болуп жүргөндөй, ...	1. ал кадимкидей сүрдөдү.
2. Бирөөнү күтүп жаткандай, ...	2. таң кала карап калыптырмын.
3. Эч кимди көргүсү келбегенсип, ...	3. бизге кеңеш берип жатты.
4. Сахнага биринчи жолу чыгып жаткандай, ...	4. эч кимге көңүл бурбадыңыз.
5. Көп нерсени билгенсип, ...	5. улам-улам эшикти карайт.
6. Ага боору ачыгансып, ...	6. өз бөлмөсүнө кирип, бекитип алды.
7. Сиз маанилүү иш жасап жаткансып, ...	7. үчөөбүз маектеше баштадык.
8. Бул адамды биринчи жолу көрүп жаткандай, ...	8. аянычтуу карайт.

4- көнүгүү. Бош жерлерге тиешелүү сөздөрдү жазгыла.

1. Жашыл килем ..., жер бети жазында өзгөчө кооз. 2. Зейнеп аны ..., суз учурашты. 3. Жаз ..., эшикте жыпжылуу. 4. Ал бирөөнү ..., эл ичин аралап жүрөт. 5. Эшикте жаан чакадан ... төгүп жатты. 6. Сиз менин сөзүмдү ..., бир чекитке тигилип карайсыз. 7. Ал мында көп жылдан бери ..., бул жердин коён жатагына чейин билет. 8. Апам саякатка азыр эле ..., чемоданын эшиктин алдына алып барып койду. 9. Сен мага ..., сырыңды көп ачпайсың. 10. Бала бир нерсеге ..., колун чапкылап кыйкырды.

Колдонулуучу сөздөр: жөнөп жаткандай, билбегенсип, укпагандай,
кубангандай, жамынгандай, издегенсип,
жашагандай, ишенбегенсип, куйгандай,
келгендей.

5- көнүгүү. Белгиленген этиштердин котормосун жапкыла.

1. Ал мени <u>түшүнгөнсүп</u> , айтканыма макул болду.	1. будто не слышит
2. Сиз мага <u>ишенбегендей</u> карайсыз.	2. словно понимает
3. Эшикти тыкылдатканын <u>укпагандай</u> , өз ордунда отура берди.	3. будто обиделись
4. Бөлмөнү азыр эле <u>тазалагандай</u> , ичи таптаза.	4. словно не верите
5. Сиз мага <u>таарынгансып</u> , мени менен сүйлөшпөйсүз.	5. будто почистили

6-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улагыла.

1. Ал аябай шаш...., бизди күтпөй кетип калды. 2. Катуу уктап жат..., мен көзүмдү ачкан да жокмун. 3. Менин оюмду билип кой..., башын чайкады. 4. Эч кимди тоготпо..., ордунан турду да сыртка чыгып кетти. 5. Асия мени тааныба..., жанымдан өтүп кетти. 6. Азыр эле ыйла..., көздөрү кызарып турат. 7. Мен сага жамандык каала..., менин сөзүмдү укпайсың. 8. Катуу шамал бол..., дарактар сынып жатат.

7-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Мы втроем начали беседовать, как будто век были знакомы.
2. Вы отвечаете так, как будто вы не знаете этого правила.
3. Он выглядел усталым, будто работал всю ночь.
4. Он описал этот город, как будто он сам его видел.
5. Он все время смотрел на дверь, как будто ждал кого-то.

2-сабак

Тема: Кыймыл-аракеттин сан-өлчөмүн билдирүү ыкмасы

(Выражение меры, степени действия)

- ❖ Канчалык көп окусаң, ошончолук көптү билесиң.
- ❖ Жумушту канча эрте баштасаң, ошончо аны эрте бүтөбүз.
- ❖ Ата-энеңе кандай мамиле кылсаң, балдарыңдан ошону күт.

Придаточные предложения меры указывают на меру, степень признака или действия, выраженного сказуемым главного предложения и отвечает на вопрос: *канчалык? – в какой мере? в какой степени?*

Способ образования – основа глагола +са... + личные аффиксы глагола, при этом в придаточной части перед глаголом ставится союзное слово кандай (канчалык) в значении как (насколько), перед сказуемым главной части – соотносительное слово ушундай (ушунчалык) в значении так (настолько)

Например: Канчалык көп окусаң, ошончолук көп билесиң – Сколько много читаешь, столько много и знаешь.

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Ичине камтыган - охватывающий в себя, туу чокусу - вершина, пик, адам акылы - человеческий ум, жаратуучулук ишмердиги - творческая деятельность, чек жок - нет границ, мурас - наследие, доор - эпоха, время, ийрим - кружок, жалгыз - единственный, оймо-чиймелер - орнаменты, аңчылык - охота, кош айдоо - пахота, ыйык - священный.

Кыргызстандын уникалдуу тарыхый-археологиялык эстеликтери

Байыркы искусствонун уникалдуу эстелиги - Саймалуу - Таш

Саймалуу - Таш - биздин ата-бабалардын жазуу жок кездеги нечен кылымдарды ичине камтыган чыгармачылыгынын туу чокусу, байыркы искусствонун уникалдуу

эстелиги. Бул гиганттык зор «сүрөт галереясын» карап отургандар адам акылына, анын жаратуучулук ишмердигине чек жок экендигине ынанат. Миндеген жылдар бою улам кийинки муундар келип, өзүнөн мурункулардын мурасын улантып, өз доорунун өңүтүнөн турмушка, жаратылышка болгон түшүнүктөрүн, мамилесин чагылдырып отурган.

Саймалуу - Таш 20 - кылымдын башында, б.а. 1902 - 1903-жылдары орус армиясынын генералдык штабынын офицери Н.Хлудов жана археологияны сүйүүчүлөр ийриминин мүчөсү И. Пославскийдин билдирүүлөрү аркылуу белгилүү болгон.

Саймалуу - Таш Жалал-Абад областына караштуу Көк - Арт ашуусунун жанында жайгашкан. Стилдик жана композициялык ар түрдүүлүктөгү жүз минден ашуун сүрөттөрдү, фигураларды бир жерге топтоштурган мындай «таш китеп» дүйнө боюнча жалгыз.

Саймалуу - Таштагы оймо-чиймелер, эчки-текелердин сүрөттөрү, аңчылык, кош айдоо сценалары, башка айбанат-жаныбарлардын сүрөттөрү биздин доорго чейинки мезгилде эле түшүрүлүп, «ыйык жер» катары эсептелип калган.

- **Суроолорго жооп бергиле:**

1. Саймалуу -Таш канчанчы жылдан тартып белгилүү болгон?
2. Ал кайда жайгашкан?
3. Саймалуу-Ташта эмнелер сүрөткө түшүрүлгөн?
4. Эмнеси менен бул эстелик уникалдуу?
5. Сиз бул байыркы эстеликти көргөнсүзбү?

❖ **Сакталып калган - сохранившаяся, эстелик - памятник, курулуш - сооружение, доору боюнча - по времени, салуу - строить, айтууларына караганда - по сказаниям, болжол эсеби менен алганда - по приблизительным подсчетам, жол салган - проложил путь, положил основу, мына ошондон улам - в связи с этим, урап түшүү - разрушиться, развалиться, динге ишенгендер - верующие, таазим жасоо - поклоняться, кароол күзөтүү - охранять, көз салуу - наблюдать, көрк - красота, тартып турган - привлекал, катары - как, в качестве.**

Бурана мунарасы

Бурана мунарасы - Кыргызстандын түндүк аймагында сакталып калган тарыхый-архитектуралык эстелик. Ал Чүй облусунун Токмок калаасынын түштүк-батыш тарабынан 15 км алыстыкта жайгашкан. Бул курулуш доору боюнча X кылымдын аягында XI кылымдын башында салынган. Бурана мунарасы

бийик, караханиддик айтууларына караганда XI кылымга чейин мунаралар бийик курулган эмес. Археолог - окумуштуулардын болжол эсеби менен алганда Бурана мунарасынын алгачкы бийиктиги 45 метрге чейин жеткен. Мындайча айтканда, Караханид доору бийик мунаралардын курулушуна жол салган деп айтса болот. Мезгил, табигаттын түрдүү кырсыктары, нечен жолку согуш бул мунараны урандыга айландырган. Мына ошондон улам мунаранын жарымы урап түшкөн. Ал эми анын азыркы бийиктиги 22 метр, түбүнүн диаметри 9 метр, төбөсүнүкү - 6 метрге жакын.

Бурана мунарасы биринчиден динге ишенгендерди чакырчу жай болсо, экинчиден кароол күзөтүүгө ыңгайлуу болчу, анткени 40-45 метр бийиктиктен айланага көз салууга толук мүмкүн болгон. Ошондой эле кооз кылып салынган бул мунара шаарга өзгөчө көрк берип, элди өзүнө тартып турган.

Бүгүнкү күндө да Бурана археологиялык-архитектуралык комплекс катары туристтик баалуу объектилердин бири болуп саналат.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. Бурана мунарасы кайда жайгашкан?
2. Бул мунара качан курулган?
3. Анын алгачкы бийиктиги канча метрге чейин жеткен?
4. Анын азыркы бийиктиги канча метр?
5. Эмне себептен бул мунара жарымына чейин урап түшкөн?
6. Бурана мунарасы өз убагында эмне үчүн кызмат кылып келген?
7. Азыркы мезгилде бул курулуш кандай абалда?
8. Ал туристтик баалуу объект болуп саналабы?
9. Сиз бул мунараны көргөнсүзбү, эгерде көрсөңүз сизге кандай таасир калтырды?

10. Ушундай археологиялык эстеликтерди сактап калуу үчүн кандай иш-аракеттер көрүлүшү керек?

- ❖ Так ортосунан - в самом центре, көрүнүктүү - видный, чоку - пик, вершина, төрт кырдуу - четырехгранный, дөңсөө - возвышенность, бүт - полностью, целиком, айландыр - превратить, жергиликтүү эл - местное население, башка жерлерден келгендер - прибывшие из других мест, пайдалануу - воспользоваться, дин кызматкерлери - культовые служители, майдан - арена, түтүк - водопровод, жашылдандыруу - озеленение, озеленять, үңкүр - пещера.

Сулайман тоосу

Сулайман тоосу Ош шаарынын так ортосунан Ак-Буура суусунун сол жээгинен орун алган. Узундугу - 3 км, туурасы - 1,5 - 2 км. Ал деңиз деңгээлинен 1176 метр бийиктикте жатат. Сулайман тоосу Ош шаарынын көрүнүктүү жери. Ал

шаардын борборуна жакын, чокулары өзүнчө бир кооз көрүнүштү элестеткен төрт кырдуу аскалуу дөңсөө. Анын чокусуна туруп караганда шаар жана анын айланасы бүт көрүнөт.

Сулайман тоо Өзгөн ханынын вазири Султан Мази Сулаймандын ысымынан аталган. Вазир Сулайман бул тоону жайкы эс алуучу жайына айландырган.

Жергиликтүү эл жана башка жерлерден келгендер тоого чыгышып, жөн гана сейилдешкен. Эл көп келгендигинен пайдаланып, дин кызматкерлери тоону тотемдик даражага жеткирип, ислам динин таратуучу майданга айландырган.

Азыркы мезгилде Сулайман тоонун чокусуна түтүк менен суу чыгарылып, айланасына бак-дарак тигилип, жашылдандырылып, шаар калкынын эс алуу жайына айланган. Боорунан үңкүр казылып, түштүк Кыргызстандын тарыхы менен тааныштыруучу бир нече залдан турган өзүнчө оригиналдуу музей жайгаштырылган.

• Суроолорго жооп бергиле.

1. Сулайман тоосу кайда жайгашкан?
2. Эмне себептен бул тоо Сулайман тоосу деп аталып калган?
3. Бул тоонун өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Анда эмне жайгашкан?
5. Анын тарыхый мааниси кандай?

❖ **Өзгөчө - особенно, особенный, таандык - принадлежит, жалаң - только, таш - камень, алда канча - значительно, намного, эскерет - упоминает, кол жазма - рукопись, башкаруу - править, чек ара - граница, изилдөө - исследовать, окумуштуу - ученый, сырткы - внешний, ички - внутренний, өз убагында - в свое время, өзгөчөлүктөр - особенности, согуштук максатта - в военных целях, айгинелеп турат - подтверждает, зындан - темница, устакана - мастерская, калыбына келтирүү - восстановить.**

Таш Рабат

Дүйнөдөгү байыркы археологиялык эстеликтердин арасынан Таш Рабатка өзгөчө орун таандык. Кыргызстандын аймагынан орун алган жалаң таштан салынган бул курулуш Орто Азиянын орто кылымдарда өнүккөн борборлорунан алда канча алыс жайгашкан.

Таш Рабат кербен сарайы

Кошой Коргон шаарынын (Ат-Башы өрөөнү) түштүгүнөн 70 км алыстыктан орун алган.

Таш Рабат жөнүндө биринчи жолу XVI кылымдын экинчи жарымында автор Мухамед Хайдар эскерет. Анын «Тарих-и-Рашиди» деген кол жазмасында бул эстелик тууралуу баяндама берилген. Анда Моголстанда 1408-1416-жылдары башкарып келген Мухамед хан бул курулушту салдырганы белгиленген. Мындай курулуштар соода жолдоруна жакын чек араларда курулган.

Бул тарыхый эстеликти изилдеген окумуштуулар көп. Алардын арасында казактын көрүнүктүү илимпозу Ч.Валиханов, окумуштуу-тарыхчы В.В.Бартольд, Н.Северцев, А.Фетисов сыяктуу окумуштуулар бар. Алардын изилдөөлөрүндө Таш Рабаттын сырткы көрүнүшү, ички бөлмөлөрүнүн ар түрдүүлүгү, курулуш өзгөчөлүктөрү баяндалган.

Бул кербен сарай 31 бөлмөдөн турган. Анда эс алуучу, кеңеш куруучу, тамактануучу бөлмөлөрү болгон. Өз убагында сарай согуштук максатта дагы пайланылгандыгын андагы эки зындан айгинелеп турат.

Таш Рабат 1978-жылдары Кыргыз ССРинин маданият министрлигинин илимий-реставрациялык устаканасы тарабынан изилденип, кийин толук оңдолуп, калыбына келтирилген.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. **Таш Рабат кербен сарайы башка байыркы курулуштардан эмнеси менен айырмаланып турат?**
2. **Бул тарыхый эстелик кайда жайгашкан?**
3. **Таш Рабат жөнүндө алгачкы маалымат качан пайда болгон?**
4. **Бул тарыхый эстеликти кайсы окумуштуулар изилдеп чыккан?**
5. **Таш Рабат кербен сарайы канча бөлмөдөн турган?**
6. **Канчанчы жылдары бул курулуш кайра калыбына келтирилген?**
7. **Таш Рабат жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесиз?**

❖ **Кылым – век, баштаган – командовал, аскер – войско, жеңил – потерпеть поражение, өтүнүч кат – письмо с просьбой, колдоо – поддержка, чеч – решать, жөнө - отправляться, каршы чыккан – противники, айрым – некоторые, алмаштыр – заменить, талап – требование, макулдашып кой – договориться, бет ал – направляться, багынуу – покориться, ишеним – доверие, чабуул – нападение, кыргын – массовое истребление, резня, аргасыз бол – быть вынужденным, жерге көмүү – захоронить, керээз – завешание, күмбөз – мавзолей, жактоочу – приверженец, сторонник, уу – яд.**

Шах – Фазил жөнүндө уламыш

VII кылымдын ортосунда Хазрети Али деген халиф Абдулла ибн Омар баштаган сегиз миң аскерин Туркестанга жөнөткөн. Абдулла ибн Омар Ферганада жеңилип калып, Мединага жардам көрсөтүү тууралуу өтүнүч катын жиберген.

Мединанын башкаруучулары Омардын катын окуп, ага колдоо көрсөтүүнү чечишти. Ага жардамга Мухаммед ибн Джарир 12 миң аскер колу менен жөнөйт. Ал Ферганага бараткан жолдо ислам динине каршы чыккан айрым шаар башкаруучуларын алмаштырып, Балх, Самарканд, Ахсикет аркылуу Касан шаарына жакындап кирип келет. Бул шаарды ирандык ихшид Ахшид башкарып турган. Мухаммед ибн Джарир Ахшидге каршылык көрсөтпөстөн багынсын деген талап менен элчи жөнөткөн. Бирок Ахшид баш тарткан. Шаар калкы аны колдобогон соң, Ахшид Туркестанга өзүнүн төрт миң аскери менен

кетүүгө аргасыз болгон. Ал жолдо бара жатып, Мамай шаарынын шахы Карван-бас менен Шах-Джарирге каршы согуш ачуу жөнүндө макулдашып койгон.

Шах-Джарир Касан шаарын басып алып, Мамай шаарына бет алган. Карван-бас багынууга макулдугун берип, ислам динин кабыл алгандай көрүнөт. Бирок анын ою жаман болчу. Ишенимге кириш үчүн Карван-бас Шах-Джарирге өзүнүн кызы бу Убайдуу берет. Бир күнү Шах-Джарирдин жаш аялы атасынын үйүндө күйөөсүнө каршы чабуул даярдалып жатканын угуп калат. Ал жөнүндө Шах-Джарирге айтса, ал ишенбей коет. Жума күнү намазда катуу кыргын болуп, 2700 арабдын башы кесилген. Шах-Джарир өзүнүн аскерлери менен Аравияга чегинүүгө аргасыз болгон. Каза болгон араб аскерлерин жерге көмүүгө Карван-бас менен Ашхид уруксат берген эмес.

Мединада Шах-Джарир дүйнөдөн кайтат. Анын уулу Шах-Фазиль атасы өлгөндөн кийин 40 жыл өткөн соң Ферганага аттанат. Ал ошол аймакты басып алып, аны 16 жыл башкарган. Атасынын керээзи боюнча ал каза болгон араб аскерлерин жерге көмгөн.

Кийин Шах-Фазилди Карван-бас менен Ашхиддин жактоочулары уу берип өлтүрүшкөн. Ал да ушул жерде көмүлгөн. 2772 араб көмүлгөн жерге Тамерлан өз акчасына күмбөз курдурган. Курулушка анын уулу Омар-Шейх башчылык кылган. Омар-Шейхтин сөөгү да ушул күмбөзгө коюлган.

- **Суроолорго жооп бергиле**

1. **Абдулла ибн Омар канчанчы кылымда Түркестанга жөнөгөн?**
2. **Омар жеңилгенде ага ким колдоо көрсөтөт?**
3. **Мухаммед ибн Джарир Ферганага баратканда кайсы шаарларды багындырган?**
4. **Касандын башкаруучусу Ашхид ким менен Шах-Джарирге каршы чыгат?**
5. **Карван-бас Шах-Джарирдин ишеничине кантип кирет?**
6. **Бу Убайда эмне жөнүндө кокустан угуп калат?**
7. **Жума намазда канча араб аскери каза болот?**
8. **Шах-Джарир эмне себептен Аравияга кетүүгө аргасыз болгон?**
9. **Шах-Фазиль ким болгон?**
10. **Шах-Фазиль күмбөзүн ким салдырган?**

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Жумушту канчалык так аткарсан, _____
2. Канча адам менен тааныш болсоң, _____
3. Канча тил билсең, _____
4. Адам канчалык боорукер болсо, _____
5. Канчалык билимдүү болсоң, _____

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Чем выше поднимались на гору, тем труднее было дышать.

_____

2. Чем труднее задача, тем интереснее ее решать.

_____

3. Сколько языков ты знаешь, столько раз ты человек.

_____

4. Чем добрее человек, тем радостнее ему живется.

_____

5. Чем старше человек, тем мудрее он становится.

_____

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерди мааниси жагынан туура келген сөздөр менен толуктагыла.

1. Кыргызстан _____ эстеликтерге бай өлкө.
2. Бурана мунарасы Орто Азиянын аймагында белгилүү болгон _____ эң байыркысы.
3. Шах-Фазил күмбөзү _____ таандык архитектуралык эстелик.
4. Сулайман тоосунун _____ чыгып карасаң, бүт шаар көрүнөт.

5. Дүйнөгө таанымал Саймалуу таш эстелиги _____ этегинде жайгашкан.
6. Өзгөн шаарынын ичинде үч _____ жана бир _____ турат.
7. Манастын күмбөзү _____ 15 км түндүк-чыгыш жагында курулган.
8. Таш-рабат жөнүндө _____ XVI кылымдын экинчи жарымында Мухамед Хайдардын «Тарих-и-Рашиди» деген кол жазмасында баяндалган.

Колдонулуучу сөздөр жана сөз айкаштары: Талас шаарынан, тарыхый-архитектуралык, алгачкы маалымат, күмбөз, мунара, бийик мунаралардын, чокусуна, XI - XIV кылымга, Көгарт ашуусунун.

4-көнүгүү. Эки мамычадагы сүйлөмдөрдү мааниси боюнча бириктиргиле.

1. Канча көп окусаң, 2. Учак канчалык бийик көтөрүлгөн сайын, 3. Жумушту канчалык тез бүтүрсөк, 4. Адамдарга канчалык жакшы мамиле жасасаң, 5. Спорт менен канчалык көп машыксаң, 6. Шаардын калкы канчалык көп болсо, 7. Биз үчүн Ысык-Көл канча кымбат болсо, 8. Чычырканак канчалык бийик тоолуу суук жерде өссө,	1. жүрөгүм ошончолук катуу согуп жатты. 2. венгрлер үчүн Балатон да ошондой кымбат. 3. ошончолук майы көп болот. 4. ошончо көп билесиң. 5. анын аянты да ошончо кеңейет. 6. үйгө ошончолук эрте кайтабыз. 7. сага да ошондой мамиле болот. 8. ден-соолугуң ошончолук бекем болот.

5-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү толуктап жазыңыз.

1. Анын оюн билбегендиктен _____
2. Эгерде мени менен макул болсоңуз, _____
3. Мен жыйындын аягын күтпөй, _____
4. Аларга түшүнүктүү болсун деп, _____
5. Күнөөлүү болуп турса да, _____
6. Мен иш сапарга барган сайын, _____
7. Биз канчалык бири-бирибизге жакшы мамиле жасасак, _____
8. Ал баарын билгенсип, _____

3-сабак

Тема: «-дыр» деген божомолдогуч мүчөсүнүн мааниси

(Значение предположительного аффикса «-дыр»)

- ❖ Сиз балким аны көргөндүрсүз.
- ❖ Мен бул жөнүндө уккандырмын.
- ❖ Алар азыр балким үйдөдүр.
- ❖ Ал күнөөлүү эместир.

Аффикс «-дыр» с фонетическими вариантами обозначает значение предположения.

Мен көргөндүрмүн	(Я, вероятно, видел)
Сен көргөндүрсүң	(Ты, вероятно, видел)
Сиз көргөндүрсүз	(Вы, вероятно, видели)
Ал көргөндүр	(Он (она), вероятно, видел (а))
Биз көргөндүрбүз	(Мы, вероятно, видели)
Силер көргөндүрсүңөр	(Вы, вероятно, видели)
Сиздер көргөндүрсүздөр	(Вы, вероятно, видели)
Алар көрүшкөндүр	(Они, вероятно, видели)

Например: *Алар ал жерде болгондур – Они, наверное, были там.*

Биз уккандырбыз – Мы, возможно, слышали.

Аффикс -дыр может присоединяться и к словам бар, жок, а также к существительным в местном падеже, при этом придает высказыванию значение предположения.

Например: *Балким ал азыр жоктур - Возможно его сейчас нет.*

Эжем короододур, карап көрсөңүз - Сестра, возможно, во дворе, посмотрите.

Келиңиз жаттайлы

- ❖ Саясый - политический, өзгөрүүлөр - перемены, күч - сила, каршы - против, көрүнүктүү - видный, ишмер - деятель, сейрек кездешкен - редко встречающийся, тышкы - внешний, артыкчылык - преимущественный, отличительный, касиет - свойство, үстөмдүк кылуу - господствовать, аракет - старание, попытка, чакырык - призыв, коркунуч - угроза, страх, опасность, кутулуу үчүн - чтобы

освободиться, жүрүш - поход, ийгиликсиз - безуспешно, тынчтык келишими - мирное соглашение, тарап - сторона, аскер башчылары - предводители войск, капыстан - внезапно, талкалануу - разрушиться, каршылык көрсөтүү - противостоять, оказывать сопротивление, жеңилүү - проиграть, курман болуу - погибнуть, көз каранды - зависимый.

Кыргыз элинин тарыхый инсандары

«Аттан аттын неси артык, ашыра баскан изи артык, эрден эрдин неси артык, эр сайышта күчү артык. Хандан хандын неси артык, калкым деп күйгөн иши артык» (Барсбек VII- VIII к.).

Барсбек

VI кылымдын башында Борбордук Азияда саясый өзгөрүүлөр болуп, ушул кылымдын аягында экинчи түрк каганаты түзүлгөн. Түрк күчтөрүнө каршы анын башында Барсбек башкарган Кыргыз мамлекети турган.

Барсбек - өз мезгилинин көрүнүктүү саясый ишмери, байыркы кыргыз башкаруучуларынын династиясынан чыгып, сейрек кездешкен Умай-бег титулун алып жүргөн.

Татаал тышкы саясый абалда Барсбек өзүнүн артыкчылык касиеттеринин натыйжасында Кыргыз мамлекетинин башында турган. VII кылымдын аягында Барсбек кыргыздардын күчүн топтоп каган деген титулду алган.

Барсбектин Борбордук Азияга үстөмдүк кылууга жасаган аракети түрк каганы Капаган-каганга болгон ачык чакырык эле. Түрктөрдүн каганы кыргыз коркунучунан кутулуу үчүн Эне-Сайга бир нече ирет жүрүштөрдү жасайт. Бул жүрүштөр ийгиликсиз аяктаган. Каршылашкан эки тарап тынчтык келишимин түзүп, анын шарты боюнча Капаган каган Барсбекти каган деп таанып, ага өзүнүн бир тууганынын кызын берген.

VIII кылымдын башында Барсбек түрктөргө каршы активдүү тышкы саясатын жүргүзгөн. 710-жылы Тан империясы жана Түргөш кагандыгы кирген түрктөргө каршы күчтүү коалиция түзгөн. 710-711-жылдары түрк аскер башчылары кыш күндөрүнөн пайдаланып, Саян тоосун айланып өтүп, капыстан кыргыздардын ордосуна кол салышкан. Кыргыздардын негизги күчү талкаланып, калгандарын Барсбек Сунг токоюна топтоп, түрктөргө каршылык көрсөтөт. Бирок кыргыздар жеңилип калат. Бул согушта Барсбек курман болот.

Кыргыздар бул согуштан кийин 745-жылга чейин түрк каганаты кулаганга чейин аларга көз каранды болуп келген. Кыргыздардын Борбордук Азияга үстөмдүк кылууга жасаган биринчи аракети трагедиялуу аяктаган.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. *Канчанчы кылымдарда Борбордук Азияда саясий өзгөрүүлөр болгон?*
2. *Кыргыз мамлекетинин башында ким турган?*
3. *Барсбек ким болгон?*
4. *Барсбектин кыргыз мамлекетинин түзүлүшүндөгү ролу кандай?*
5. *Эмне себептен кыргыздардын Борбордук Азияда үстөмдүк кылууга жасаган аракети трагедиялуу аяктаган?*

❖ Башкаруучу - правитель, ханыша - царица, маанилүү - важный, значительный, уруу - племя, род, сабаттуу - грамотный, акыл-эстүү - рассудительный, умный, көрөгөч - прозорливый, накыл билги - мудрый, наставник, руханий - духовный, түшүнүк - понимание, бекем - строго, кармаган - соблюдающий, аталаш тууганы - родственник по отцовской линии, кадырлоо - почитать, уважать, намыскөй - совестливый, эскерүүлөр - воспоминания, таянуу - ссылаться, опираться, чечкиндүү - решительный, кадам - шаг, качып кетүү - сбежать, бурулуш - переломный, доор - эпоха, алмашкыс - незаменимый, кеңешчи - советник, өч алуу - мстить, таануу - признавать, ыйгаруу - вручать, кыраакылык - дальновидность, баш-аламандык - беспорядки, жөнгө салуу - налаживать, урегулировать, салым - вклад, кошуу - вносить.

Курманжан датка

Маматбай кызы Курманжан - Алай кыргыздарынын башкаруучусу, «Алай ханышасы» деген ат менен белгилүү. Анын ролу Кыргызстандын тарыхында өтө зор жана маанилүү. «Алай ханышасы» сабаттуу, акыл-эстүү, өз элинин көрөгөч өкүлү болгон.

Курманжан 1811-жылы Ош шаарынын түштүк-батыш тарабында жайгашкан Орке кыштагында Мунгуш уруусунан чыккан Маматбай аттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган.

Курманжандын атасы Маматбай накыл билги, орду менен сүйлөгөн, бирөөнүн акысын жебеген, руханий түшүнүктү бекем кармаган сабаттуу адам болгон.

Курманжандын аталаш тууганы Шермат карыя «Курманжан жаш кезинен элдик үрп-адатты, каада-салтты кадырлаган, ойлогон оюн бетке айткан, намыскөй кыздардан болуп өскөн» деп эскерет.

Курманжан он жетиге толгондо, аны жоош уруусундагы Кулсейит деген жигитке күйөөгө беришет. Бирок кыз барган жеринен өз бактысын таба алган эмес. Эл эсинде сакталган эскерүүлөргө таянсак, Курманжан өз бактысы үчүн чечкиндүү кадам таштап, көңүлүнө жакпаган күйөөсүн таштап, качып кетет.

1831-жыл Курманжандын турмушундагы бурулуш жыл болгон. Ошол кезде Алайды бийлеп турган Алымбек датка ага үйлөнөт. Ушул мезгилден тартып Курманжандын өмүр-тагдырынын жаңы доору башталат. Курманжан Алымбек датка менен 29 жыл жашап, беш балалуу болот. Ал Алымбектин алмашкыс кеңешчиси жана жардамчысы болгон.

1862-жылы Алымбек датка өлгөндөн кийин, аны өлтүргөндөрдөн өч алып, ишеничтүү баатырларды өз тегерегине топтоп, Алайды башкарууну өз колуна алат. Бухара эмири Музафар Курманжандын бийлигин таанып, ага «датка» деген наамды ыйгарган.

Курманжан датка кыраакылыгы менен уруу ичиндеги талаштарды жана тоолук кыргыздардын баш-аламандыктарын жөнгө салууда чоң салым кошкон.

Курманжан датка 96 жашында 1907-жылы каза болгон.

Кыргыз мамлекети 2011-жылы Курманжан Датканын 200 жылдык мааракесин салтанаттуу түрдө майрамдашты.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. *Курманжан Датка качан төрөлгөн?*
2. *Курманжан жаш кезинен эле кандай кыз болуп чоңойгон?*
3. *Курманжан канчанчы жылы Алымбек Даткага турмушка чыккан?*
4. *Курманжан Датка кыргыздардын тарыхында кандай ролду ойногон?*
5. *Курманжан Датканы эмне үчүн «Алай ханышасы» деп коюшат?*

❖ **Мамиле - отношение, демилгечи - инициатор, инсан - личность, кыраакы - прозорливый, наблюдательный, кадыр-барктуу - уважаемый, почетный, кайраттуулук - решительность, храбрость, атагы чыгуу - прославиться, начарлоо - ослабеть, бошотуу - освободить, туура келген - пришлось, жоокер - воин, солдат,**

ашуу - перевал, каршылык көрсөтүү - противостоять, өз алдынчалык - самостоятельность, суверенность, элчилик - посольство, кабыл алуу - принимать, тери - мех, шкура, тартуулоо - преподносить, дарить, милдет - долг, обязанность, күлүк - скакун, ийгиликтүү - успешно.

Атаке баатыр

Атаке баатыр сарыбагыш уруусунан чыккан, Орусия менен достук мамилелерди түзүүдө демилгечи катары тарыхта калган улуу инсан. Ал кыраакы, тажрыйбалуу, эл ичинде кадыр-барктуу адам болгон. Жаш кезинде эле ал кыргыз, казак жана кыпчактардын арасында жунгарлар менен болгон күрөштө өзүнүн кайраттуулугу менен атагы чыгып, ал «баатыр» деген атка конгон. XVIII кылымдын 40-жылдарынын башында Жунгар хандыгынын күчү бир аз начарлай түшкөнүнөн пайдаланып, кыргыздар өз Мекени Ала-Тоого кайтып келе башташкан. Бирок өз жерлерин толук бошотуш үчүн жунгарлар менен дагы күрөшүүгө туура келген. Атаке баатыр өз жоокерлери менен алардан Чүй өрөөнүн бошотуп, анан Тору-Айгыр ашуусу аркылуу Ысык-Көл өрөөнүнө келет. Көп өтпөй анын түндүк бөлүгү душмандардан бошотулуп, аны сарыбагыш жана бугу уруулары ээлеп калышкан. Атаке баатыр узак убакыт Кокон хандыгына каршылык көрсөтүп келген. Кокондуктарга каршы жүргөн күрөштө ал Орусия менен мамиле түзүү аркылуу өз алдынчалыгын сактап калаарын түшүнгөн. 1785-жылы өзүнө баш ийген кыргыздардан алгачкы элчиликти Санкт-Петербургга жиберген. Алгачкы элчилерден болуп Абдрахман Кучаков жана Шергазы тандалган. Аларды Екатерина II жылуу кабыл алган. Ал эми 1788-жылы элчилер Омскко жиберилген. Кыргыз элчилери Сибирь генерал губернаторуна Екатерина II-ге Атаке баатырдын катын беришип, ханышага үч илбирстин, беш сүлөөсүндүн терисин тартуулашкан. Генерал губернаторго эки күлүк ат тартуулашкан. Биринчи элчилер кыйынчылыктарды жеңип, өз милдеттерин ийгиликтүү аткарышкан. Мына ошол кадам кийинки дипломатиялык мамилелердин түзүлүшүнө жол салган.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. *Атаке баатыр кайсы уруудан чыккан?*

2. Ал кандай адам болгон?
3. Эмне үчүн ал «баатыр» деген атка конгон?
4. Атаке баатыр тарыхта кайсы иштери менен калган?
5. Атаке баатыр жөнүндө дагы кандай маалыматыңыз бар?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна -дыр мүчөсүн улап жазгыла.

1. Асел да менин кеткеним тууралуу уккан... . 2. Мен сизге катуу сүйлөп койгон..., кечирим сурайм. 3. Сен сагынган... . 4. Сиз ошондо мени көргөн... . 5. Биз туура эмес жооп берген... . 6. Силер бизди көп күткөн... . 7. Сиздер жолду көрсөткөн... . 8. Алар, балким, адашып калышкан... .

2-көнүгүү. Төмөнкү этиштердин терс формасын жасагыла.

	+	—
Мен	эстегендирмин -	...
Сен	өтүнгөндүрсүң -	...
Сиз	ырдагандырсыз -	...
Ал	иштегендир -	...
Биз	билгендирбиз -	...
Силер	кайткандырсыңар -	...
Сиздер	жазгандырсыздар -	...
Алар	таанышышкандыр -	...

3 -көнүгүү. Боштуктарды мааниси жагынан туура келген сөздөр менен толтургула.

1. Мен сизди ошондо (түшүнбөй калгандырмын, баргандырмын, сурангандырмын).
2. Балким, сиз мага (чакыргандырсыз, көргөндүрсүз, айткандырсыз), бирок азыр эсимде жок.
3. Алар өз жумушун (байкашкандыр, бүтүшкөндүр, тартышкандыр), чалып көрүп, билсеңиз болот.
4. Биз дагы ошол көйгөй тууралуу (тапкандырбыз, кеп кылгандырбыз, салыштыргандырбыз), бул маселе дагы эле курч бойдон калууда.

5. Апам (уктап калгандыр, жазып бүткөндүр, көрүп жаткандыр), ошон үчүн аны азыр ойготпой эле коелу, эртең айтарбыз.
6. Сен дагы муну (көргөндүрсүн, жазгандырсың, кеткендирсиң), баары ага таң калышыптыр.

4-көнүгүү. Бош жерлерге мааниси жагынан туура келген сөздөрдү койгула.

1. Сиз аябай ..., келиңиз тамактаналы.	1. катышкандырбыз
2. Сен бүгүнкү гезиттеги макаланы	2. иштегендирсиң
3. Балким, мен өмүр бою ушул адамды	3. макул болгондурсуздар
4. Биз бул мелдешке	4. ачка болгондурсуз
5. Алар кошуналары менен	5. жазып бүтүшкөндүр
6. Силер ошондо Бактиярдын эжесин	6. келгендирсиз
7. Сен август айында	7. окугандырсың
8. Студенттер баяндамаларын	8. тааныш эместир
9. Сиз, балким, жарым саат эрте	9. күтүп жүргөндүрмүн
10. Сиздер акырында	10. көргөндүрсүңөр

5-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү которгула.

1. Может быть, я сомневался. - ... ..
2. Наверное, вы были у нас дома. - ... ..
3. Возможно, они не читали. - ... ..
4. Вероятно, мы вас обидели. - ... ..
5. Может быть, Аскат уже пришёл домой. - ... ..
6. Может быть, товар уже привезли. - ... ..
7. Возможно, вы учились в этой школе. - ... ..
8. Вероятно, ты изменился. - ... ..

Келиңиз талкуулайлы:

1. Ыймандуу бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок.
2. Арам тамак аш болбойт.
3. Жаман киши өз камы үчүн күйүнөт, жакшы киши эл камы үчүн жүгүрөт.
4. Акылдуудан башчың болсо, адашпайсың.

4-сабак

Тема: Аркылуу мамиле

(понудительный залог)

- ❖ Баланы жылуу кийинт, анткени эшикте суук.
- ❖ Ал апасына балмуздак алдырды.
- ❖ Бул музыканы уктуруң, анан ал тууралуу маек баштайын.

Понуждать кого-либо к совершению определенных действий в кыргызском языке выражается понудительным залогом, который оформляется аффиксами *-дыр..., -кыз..., -т, -ар... и др.*

• Этиш + дыр... - күлдүр (смешить). билдир (дать знать), уктур (вещать). • Этиш + кыр... - жаткыр (уложить), жеткир (доставить). • Этиш + т - жуунт (мыть, купать), кийинт (одеть), ойнот (играть с ...). • Этиш + гыз... - отургуз (посадить), киргиз (вносить), тургуз (поднять).	Куудул элдин баарын <i>күлдүрдү</i> - Комик всех рассмешил. Эмеректи дареги боюнча <i>жеткирдик</i> - Мебель доставили по адресу. Апасы баласын <i>жуунтуп жатат</i> - Мама купает своего ребенка. Ал короосуна гүл <i>отургузду</i> - Она во дворе посадила цветы.

Келиңиз жаттайлы

- ❖ Негизделүү - основываться, уюштуруу - организовать, суу чарбасы - водное хозяйство, негизделген күндөн тартып - со дня образования, илим изилдөө иштери - научно-исследовательская работа, кызматкер - сотрудник, негиздөөчү - основатель, төрага - председатель, ишмер - деятель, жетектөө - руководить, макам - статус.

Кыргыз илими

Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы

Кыргыз улуттук илимдер академиясы 1943-жылы негизделген. Ал СССР илимдер академиясынын базасында уюштурулган. Академиянын алдында геология, ботаника, химия, суу чарбасы жана энергетика, зоология, крайлык медицина, тарых, тил жана адабият институттары ачылган. Анда 8 сектор, 17 лаборатория, экономикалык, географиялык

группалар, ботаника багы, улуттук маданият музейи жана илимий китепканасы болгон. Кыргыз улуттук илимдер академиясы негизделген күндөн тартып республикабыздагы илим изилдөө иштери өнүгүп келе жатат.

Алгачкы күндөрү Илимдер академиясында илимдин 12 доктору, 84 кандидаты, 110 илимий кызматкер эмгектенип жүргөн. К.И.Скрябин Кыргыз илимдер академиясынын негиздөөчүсү болгон, ал 1943-1952-жылдары анын төрагасы болуп иштеп турган.

Кийинки жылдары Кыргыз Республикасынын илимдер академиясынын президенттик кызматын И.К.Ахунбаев, М.И. Иманалиев, Н.П.Лаврев, А.Акаев, И.Т.Айтматов, Т.К.Койчуев сыяктуу илимдин таанымал ишмерлери аткарып келишкен. Андан соң аны химия илимдеринин доктору Ш.Жоробекова жетектеп турган.

1993-жылы декабрь айында КР Өкмөтүнүн токтомунун негизинде илимдер академиясы Улуттук илимдер академиясы деген макамын алган. Түштүк регионалдык уюму түзүлгөн.

Келиңиз сүйлөшөлү:

- Суроолорго жооп бергиле.
- 1. Кыргыз Республикасынын илимдер академиясы качан негизделген?
- 2. Академиянын алдында кайсы институттар иштеп турган?
- 3. Алгачкы күндөрү академияда канча илимий кызматкер эмгектенген?

4. Анын биринчи төрагасы ким болгон?
  5. Азыркы кезде илимдер академиясы кандай илимий иштерди жүргүзүүдө?
  6. Кыргыз илиминин азыркы мезгилдеги абалы кандай?
  7. Акыркы мезгилде кандай илимий ачылыштар болду?
  8. Кыргызстандагы илимдин үстүндө эмгектенип жүргөн инсандар жөнүндө эмне билесиз?
- Тунгуч - первый, илимий изилдөөлөр - научные исследования, сокур ичеги - аппендицит, богок - зоб, жүрөк - сердце, талыкпаган - неустанный, жогору - высоко, баалануу - оцениваться, мыкты - отличник, эмгек сиңирген ишмер - заслуженный деятель, наам - звание, ыйгаруу - присвоить, катышуу - принимать участие, айкел - памятник.

И.К.Ахунбаев

Иса Коноевич Ахунбаев - хирург, медицина илимдеринин доктору, Кыргыз ССР илимдер академиясынын академиги жана анын тунгуч президенти. Ал 1908-жылы 25-сентябрда Ысык-Көл облусундагы Тору-Айгыр деген айылда туулган.

Ахунбаев медициналык билимин Ташкенттеги Орто Азия медициналык институтунан алган.

Анын илимий изилдөөлөрү негизинен балдардын сокур ичеги, эндемиялык богок, эхинококкоз, шок жана жүрөк ооруларына арналган.

Ахунбаевдин демилгеси менен борбор шаарыбыздын республикалык клиникалык ооруканасында 1959-жылы көкүрөк хирургия бөлүмү ачылган. Чыгыш дарыгерлеринин ичинен биринчилерден болуп жүрөккө операцияны таланттуу хирург Иса Ахунбаев жасаган. Анын көп жылдык талыкпаган эмгеги мамлекет тарабынан жогору бааланып, ага Кыргыз ССР-инин саламаттык сактоонун мыктысы, Кыргыз ССР-инин эмгек сиңирген дарыгери, Кыргызстандын илимге эмгек сиңирген ишмери деген жогорку наамдар ыйгарылган.

Улуу кыргыз дарыгери бир нече жолу эл аралык илимий конференцияларга, форумдарга катышып, Австрия, Франция, Индия, Греция, Канада ж.б. мамлекеттерде илимий докладдары менен чыгып сүйлөгөн.

Анын ысымын борбор шаарыбыздагы көчөлөрдүн бири алып жүрөт, ошондой эле өмүрүнүн аягына чейин эмгектенген Медициналык Академиянын алдына анын айкели тургузулуп, ысымы бул жогорку окуу жайга берилген.

- **Жазуу - письменность, салым - вклад, инсан - личность, иштеп чыгуу - выработать, таанымал - известен, өкүм - приговор, тил таануу - языкознание, кошуу - вносить, акталуу - реабилитироваться.**

Касым Тыныстанов

Касым Тыныстанов кыргыз улуттук жазуусун иштеп чыгууда эбегейсиз зор эмгек жасаган, жазууну араб графикасынан латын алфавитине, латын графикасынан орус алфавитине которууда чоң салымын кошкон улуу кыргыз инсаны. Ал 1901-жылы 10-сентябрда Ысык-Көлдүн чырпыкты айылында төрөлгөн. Анын кыргыз тил таануусуна кошкон салымы баа жеткис. Ал кыргыз орфографиялык жана лингвистикалык терминдердин негизги принциптерин иштеп чыккан.

К.Тыныстанов алгач «Эне тил» деген окуу китебин түзгөн. Андан башка «Чоңдор үчүн алиппе», «Кыргыз тилинин морфологиясы», «Кыргыз тилинин синтаксиси» аттуу эмгектердин автору. Тыныстанов котормочу, акын, драматург катары да таанымал.

1938-жылы ал эл душманы деп айыпталып, аны атууга өкүм чыгарылган. 1988-жылы ал толугу менен акталган.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Кашаанын ичинде берилген сөздөрдүн туура вариантын тандап жазгыла.

1. Ал өз турмушун толук (*өзгөрдү, өзгөрттү*).
2. Сиз мага (*ишенип жатасызбы, ишендирип жатасызбы*)?
3. Мен аны (*уялтпайын, уялайын*) деп сыртка чыгып кеттим.

4. Сиз мени аябай (*сагындыңыз, сагынтыңыз*), көргөнүмө ушунчалык кубанып турам.
5. Балдарды (*ойгонойун, ойготойун*) деп белмөгө кирдим.
6. Анын баяндамасы угуучуларды (*зериктирип жиберди, зеригип жиберди*).
7. Сиздин сөздөрүңүз мени аябай (*ойлонду, ойлонтту*).
8. Мен чынында анын келерине (*үмүттөнүп жүрөм, үмүттөндүрүп жүрөм*).
9. Сиз мени курулай (*үмүттөнбөңүз, үмүттөндүрбөңүз*).
10. Мен (*тынчсызданып отурам, тынчсыздандырып отурам*), ал көптөн бери кат жазбай калды.

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. **Убеди** меня в обратном, если ты уверен, что это не так.
2. Он пытался **уверить** себя.
3. Я вот **разъясняю** из уважения к этому старому человеку.
4. Вышел Едигей из себя, чувствуя, как тот **запутывает** его.
5. Дети малые еще, надо их **учить** да определить на место.
6. Если бы я знал, что выйдет такая неувязка (кыйчалыш иштер), я **дал** бы тебе **знать**, чтобы ты пока не выезжал.
7. Ты потом **напомни** мне взять ту книгу, возможно, она нам пригодиться для реферата.
8. И не **морочь голову** ни себе, ни другим.

3-көнүгүү. Берилген этиштер менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

- ❖ Адаштыр - путать, сбивать с толку.
- ❖ Кайра сурат - заставь кого-либо переспросить.
- ❖ Үйрөт - обучать.
- ❖ Текшерт - заставь кого-либо проверить что-либо.
- ❖ Коркут - пугать.
- ❖ Тарат - распространить.
- ❖ Издет - заставить кого-либо искать.
- ❖ Ооз тийгиз - дать отведавать, дать попробовать.
- ❖ Толкундант - заставить кого-либо волноваться.
- ❖ Ондот - заставить кого-либо чинить, отремонтировать.
- ❖ Көндүр - заставить кого-либо привыкнуть к чему-либо; приучить.

5-сабак

Тема: Кыймыл атооч

(Имя действия)

- ❖ Билим алуу - азыркы кездин талабы.
- ❖ Тамеки тартуу - ден соолукка зыян.
- ❖ Кел демей бар, кет демей жок.

Имя действия в кыргызском языке является особой формой глагола, которая совмещает в себя признаки имени существительного и глагола. Например: *окуу - учеба, учиться; изилдөө - исследование, исследовать;*

Имена действия образуются при помощи аффиксов: **-ыш (-иш, -уш, үш)** - *келиш - приезд, приезжать; чыгыш - выход, выходить; -оо (-уу, -үү, -өө)* - *сыйынуу - молитва, молиться, билдирүү - оповещение, оповестить; -мак (-мек, -мок, -мөк), -май (-мей, -мой, -мөй)* - *келмек - приход, приходить, уктамай - засыпание, засыпать.*

Ааламды таң калтырган аалымдар

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ **Жаралышы** - создание, **көбүнчө** - в основном, **окумуштуу** - ученый, **салым** - вклад, **жазуу** - письменность, **бала чагы** - детство, **болжол менен** - приблизительно, **өркүндөп өскөн мезгил** - время процветания, **алгачкы** - первый, первоначальный, **көлөм** - размер, объем, **даанышмандык** - мудрость, **жетекчилиги астында** - под руководством, **жетпей калган** - не дошли, **кызыгууну жаратат** - вызывает интерес, **түп нуска** - оригинал, **ойлоп чыгаруу** - изобрести, **выдумать**, **теңдеме** - уравнение, **эреже** - правило, **баалануу** - цениться, **кыймыл** - движение.

Ал-Хорезми

Математиканын жаралышын жана анын биринчи кадамдарын биз көбүнчө европалык окумуштуулардын аттары менен байланыштырганыбыз адилеттүү эмес го.

Байыркы илимге VIII жана IX кылымдарда жашаган Мухаммед бен Муса ал-Хорезми деген улуу окумуштуунун салымы зор.

Хорезм - бул байыркы жер. Хорезмдиктер фарсы тилинен айырмаланган өз тилинде сүйлөшчү. Биздин эрага чейинки IV- II кылымдарда эле алардын жазуусу болгон.

Хорезмдин бала чагы, анын окуусу жана окутуучулары жөнүндө биз эчтеке билбейбиз. Ал болжол менен 780-жылы төрөлгөн. Анын башкы эмгектери IX кылымга туш келген. Бул мезгил Азиядагы математиканын өркүндөп өскөн мезгили болчу. Ошол убакта тригонометриялык жана астрономиялык таблицалар түзүлүп, алгачкы обсерваториялар пайда болгон болчу. Ошол мезгилдерде Жердин көлөмү ченелип, география боюнча алгачкы илимий эмгектер чыгып, биринчи карталар пайда болгон.

Хорезм байыркы Греция, Индия, Иран илимпоздорунун негизги эмгектери менен тааныш болуп, Багдадда Даанышмандык үйүнүн (азыр биз аны Илимдер Академиясы деп атамакпыз) китепканасын башкарып турган. Анын жетекчилиги астында Евклиддин, Платондун, Аристотелдин, Диофанттын эмгектери которулган.

Хорезми - 11 эмгектин автору, анын ичинен алтоосу араб тилинде сакталып, үчөөсү которулган, ал эми экөөсү болсо бизге жетпей калган. Хорезминин арифметика жана алгебра боюнча трактаттары өзгөчө кызыгууну жаратат. Арифметикалык трактат түп нускасында сакталбай калган. XII кылымда аны Испанияда латын тилине которушуп, XIV кылымда котормо көчүрүлүп чыккан. Анын жалгыз нускасы азыркы кезде Англияда Кембридж университетинин китепканасында сакталууда. Бул эмгекте Хорезми сандарды индия символдору менен жазганды үйрөтөт. Балким, ошон үчүн бул символдорду Европада «араб сандары» деп атап калышса керек (аларды индустан ойлоп чыгарса да).

Математиканын тарыхында Хорезми биринчилерден болуп канондук квадраттык теңдемелерди чыгаруунун жалпы эрежелерин берген. Анын эмгектери дүйнөдө жогору бааланган. Алгебра трактаты 1145-жылы латынга, 1842-жылы француз тилине, 1857-жылы немис тилине, андан кийин англис тилине которулган.

Хорезми математик гана болгон эмес. Анын негизги эмгектеринин катарында атактуу «Зидж» (астрономиялык маселелерди чечүүгө керектүү хронологиялык суроолорду, Күндүн, Айдын жана беш планетанын кыймылдарын ж.б. астрономияга байланыштуу маселелерди изилдеген эмгек) жана «Жер сүрөтүнүн китеби» (географиялык маселелерди чечүүгө арналган эмгек) турат.

- ❖ **Алектенүү - заниматься, атайын - специально, специальный, мүдүр - директор, изилдөө - исследовать, кайнап чыгуу - кипение, тоңуу - замерзание, замандаш - современник, ыңгайсыз - неудобный, тескерисинче - наоборот, ыраазы болуу - быть благодарным.**

Андерс Цельсий

Медициналык градусник - дүйнөдө эң таралган физикалык прибор. Алар миллиарддап саналат. Деги Цельсий деген ким өзү? Градусниктерден башка дагы эмне менен алектенген? Ал жөнүндө атайын адабияттарда да маалымат абдан аз.

Швед астроному Цельсий 1701-жылы Упсалада туулган. Ал 29 жашында Упсаль университетинин профессору болуп калган. Ал 40 жашында обсерватория куруп, анын мүдүрү болуп калган. Цельсий түндүк уюлду, Юпитердин спутниктерин изилдеген.

Анын ойлоп чыгарган градусниги боюнча кайнап чыгуу температурасы - 0*, тоңуу - 100*. Ушундай болсо да болот экен. Бирок анын замандашы Карл Линнейге бул ыңгайсыз көрүнүп, ал аны тескерисинче жасап койгон. Демек азыркы мезгилде колдонулуп жүргөн градусниктин шкаласы - Цельсийдин шкаласы эмес, а Линнейдики болот. Антсе да мындай пайдалуу нерсени ойлоп чыккан Цельсийге биз ыраазы болушубуз керек.

- ❖ **Дарыгер - лекарь, врач, айланып чыгуу - обойти вокруг, кыялдануу - мечтать, жактыруу - нравиться, байкап калуу - увидеть, заметить, пайда кылуучу - вызывающий, кайра пайда болуу - воспроизводство, кайра жанданып чыгуу - возрождение, козгоочулар - возбудители, ири мүйүздүү мал - крупнорогатый скот, уйку оорусу - сонная болезнь, уюк - очаг, натыйжалуу - эффективный, ойлоп табуу - найти, изобрести, жеңүү - победить.**

Роберт Кох

Роберт Кох Краустале деген кичинекей немис шаарчасында 1843-жылы туулган. Геттинген университетинен билим алган. Университеттен кийин ал жөнөкөй айылдык дарыгер болуп иштей баштаган. А бирок Роберт Кох чынында кемеде дарыгер болуп, жер шарын айланып чыгууну кыялданган болчу.

Кох дарылаганды жактырчу эмес, ага изилдөө иштери жакын болчу. Бир күнү ал аялы белек кылган микроскоптон койдун канын карап отуруп, башкалар көрбөгөн нерсени байкап калган. Анда ал ооруну пайда кылуучу бактерияларды, алардын кайра пайда болуу механизм, алардын консервацияланып, анан кайра жанданып чыгуу жөндөмүн көргөн.

Роберт Кох сибирь язвасынын, туберкулездун козгоочуларын изилдеген. Ал ири мүйүздүү малдын чумасынын, уйку оорусунун, холеранын микробдорун тапкан.

Кох холеранын уюгу болгон Калькуттага барып, анда холерага каршы натыйжалуу бацилланы ойлоп тапкан. Ошентип, ал холераны жеңген.

1905-жылы Кохко Нобель сыйлыгын ыйгарышкан.

Келиңиз сүйлөшөлү

- Суроолорго жооп бергиле.

1. Так илимдер тармагындагы кайсы илимпоздорду билесиңер, жана алар кайсы ачылыштары менен дүйнөгө таанымал болушкан?
2. Белгилүү тилчи, адабиятчыларды атап кеткиле, алардын кайсы эмгектери менен таанышсыздар?
3. Илим тармагы азыркы кезде кандай деңгээлде?
4. Бүгүнкү күндө илимди колдоо аракеттери көрүлүп жатабы, сиздин оюңузча кандай иш-аракеттер көрүлүүсү зарыл?
5. Сиз өзүңүз илим тармагында эмгектенгиңиз келеби?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Берилген кыймыл атоочторду жөндөгүлө.

Үлгү: Атооч	изилдөө
Илик	изилдөөнүн
Барыш	изилдөөгө
Табыш	изилдөөнү
Жатыш	изилдөөдө
Чыгыш	изилдөөдөн

Атооч   окуу   саламдашуу   сыноо

Илик   _____

Барыш   _____

Табыш   _____

Жатыш   _____

Чыгыш   _____

2-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

1. Саламатсыңбы Арсен, окуу... кандай? 2. Синоптиктердин билдирүү... боюнча эртең жаан жаайт. 3. Менин изилдөө... бир нече бөлүктөн турат. 4. Анын иштеш... абдан ыкчам экен. 5. Сиздин айтуу... боюнча, анын баяндамасында көп кемчиликтер бар. 6. Бул белгилүү жазуучунун келиш... биз үчүн чоң урмат. 7. Биздин бул тапшырманы аткарыш... көп убакытка созулду. 8. Сиздин чет тилдерди үйрөнүү... канча убакытты талап кылды? 9. Жаш төкмө акындардын айтыш... калыстар тобуна жакты. 10. Силердин жазуу... канчанчы кылымдан бери сакталып келе жатат?

3-көнүгүү. Бош жерлерге керектүү кыймыл атоочторду койгула.

1. Мага _____ жагат.
2. Бул тапшырманы _____ бир топ кыйынчылыкты түзөт.
3. Үйдү _____ менин милдетим.
4. Келген конокту жылуу _____ меймандостуктун белгиси.
5. Спорт менен _____ ден-соолукка пайдалуу.
6. Улуу кишилерди _____ адептүүлүктүн белгиси.
7. Китеп _____ менин хоббим.
8. Бийчи _____ эжемдин максаты.
9. Университетте _____ сизге жагабы?
10. Чет тилдерди _____ көп эмгекти талап кылат.

Колдонулуучу сөздөр: *тамак бышыруу, болуу, машыгуу, аткаруу, тосуп алуу, үйрөнүү, сыйлоо, жыйноо, чогултуу, окуу.*

4-көнүгүү. Белгиленген кыймыл атоочторго жөндөмө мүчөлөрүн улап жазгыла.

1. Отургандар **чыгуу** _____ бет алышты.
2. Сен **окуу** _____ кийин кайда барасың?
3. Сиздин **изилдөөңүз** _____ темасы кандай?
4. Сиз жөө **жүрүү** _____ жакшы көрөсүз окшойт.
5. Жыл сайын билим **алуу** _____ умтулган жаштардын саны өсүүдө.
6. Нан сатып **алуу** _____ унутпа.
7. Чет тил **үйрөнүү** _____ которуу практикасы өтө пайдалуу.
8. Улууларды **урматтоо** _____ унутпай жүргүлө.

5-көнүгүү. Төмөнкү макалдардагы кыймыл атоочторду тапкыла.

Баш кесмек бар, тил кесмек жок.

Билим алуу – ийне менен кудук казгандай.

Жакшы болуш – аста-аста,

Жаман болуш - бир паста.

Кел демей бар, кет демей жок.

6 - көнүгүү. Төмөнкү макалдардын маанисин чечмелеп бергиле.

- **Окуу - билим азыгы, билим - ырыс азыгы.**
- **Билимдүү болмок - оңой, адам болмок - кыйын.**
- **Билимдүүгө дүйнө жарык.**
- **Илим албай мактанба, өнөрлүү болбой баптанба.**

6-сабак

Тема: Салыштырма багыныңкы сүйлөм

(Придаточные предложения сравнения)

- ❖ Катуу шамал болгондой, бак-дарактардын баары талкаланган.
- ❖ Сиз жумушунузга кандай так болсоңуз, мен да өз жумушумду ошондой так аткарам.
- ❖ Шаарда майрам болгон сыяктуу, көчөлөрдө музыка жаңырат.

Сравнительные придаточные предложения поясняют содержание главного предложения путем сравнения сходных явлений и отвечают на вопрос - кандай? - как? Обычно действия, события, явления, которые подвергаются сравнению, даются в составе придаточного предложения.

Придаточные предложения сравнения образуются следующими способами:

1. + (кандай, кантип) + этиш + са..., (ошондой, ошентип) ... .

М.: Сиз балдарыңызды кандай тарбияласаңыз, бул баланы дагы ошондой тарбиялап өстүрүңүз.

2. Этиш + ган... + дай...

М.: Ак калпак кийип алгандай, тоолордо ак кар жатат.

3. Этиш + ган... сыяктуу (шекилдүү)

М.: Караңгы түн түшкөн сыяктуу, айлана-төгөрөк тунжурап турат.

Келиңиз жаттайлы:

Өнүгүшү - развитие, зат - вещество, таасир - воздействие, влияние, тийгизүү - оказывать, аз көлөмдөгү токтор - малые токи, жарым өткөргүч - полупроводник, башкаруу - управлять, ыкма - метод, түрткү берүү - дать толчок, салмак - вес, көлөм - объем, ойлоп чыгуу - изобрести, выдумать, элестетүү - представить, кыйын - трудно, адамзат - человечество, тарых - история, жасалма - искусственный, салмаксыздык абал - положение невесомости, мейкиндик - пространство, алкак - пояс, шайман - прибор, аралык - расстояние, мээ - мозг, жандык - существо.

Дүйнөдөгү кызыктуу ачылыштар

Квант теорияларынын өнүгүшү менен окумуштуулар заттын ичинде эмне болуп жатканын гана билбестен, бул процесстердин жүрүшүнө таасирин тийгизүүгө да аракет кылып көрүштү. 1947-жылы At@T деген америкалык компаниянын кызматкерлери Бардин, Браттейн жана Шокли аз көлөмдөгү токтордун жардамы менен жарым өткөргүчтөрдөн өтүүчү чоң токторду башкаруунун ыкмасын изилдеп чыгышкан. Мына ошентип, дүйнөдө транзистор пайда болгон. Транзистордун пайда болушу бүт илимдин өнүгүшүнө чоң түрткү берген. Электроникадан лампалар сүрүп чыгарылып, колдонулуучу аппаратуранын салмагын жана көлөмүн кескин түрдө азайтууга алып келди. Логикалык микросхемалардын пайда болушунун натыйжасында 1971-жылы микропроцессорду ойлоп чыгышып, кийинчерээк бизди азыркы кездеги компьютерлерге алып келди. Азыркы күндө дүйнөдө транзистор колдонулбаган бир дагы прибор, автомобиль же турак үйдү элестетүү кыйын. Транзисторду ойлоп тапкандыгы үчүн бул окумуштуулар Нобель сыйлыгына татыктуу болушкан.

1961-жылы 12-апрелде адамзат тарыхында абдан маанилүү окуя болгон. Бул адамдын биринчи жолу космоско учушу. Бул Жерди айланып чыккан биринчи ракета болгон эмес, ага чейин 1957-жылы алгачкы жасалма спутник космоско учурулган болчу. Алгачкы жолу космоско Юрий Гагарин учуп барган. Көрсө, салмаксыздык абалда бактериялар, өсүмдүктөр жана башка майда жаныбарлар гана жашай албастан, адам дагы жашай алат экен. Адам баласы планеталар ортосундагы мейкиндикти жеңүүгө болорун түшүндү. Адам Айда болуп келди, эми Марска учуп барууга экспедиция даярданууда. Күн системасы космостук жабдыктар менен толук камсыз болду. Адам жакын аралыктан Сатурн менен Юпитерди, Марс менен Койпер алкагын изилдөөдө. Биздин планетабызды бир нече миңдеген спутниктер айланып жүрөт. Алардын арасында метеорологиялык шаймандар (алардын ичинде зор орбиталык телескоптор), байланыштын илимий жана коммерциялык спутниктери бар. Ушунун өзү бизге планетанын каалаган бурчуна чалууга мүмкүнчүлүк берет. Шаарлар арасындагы аралык кыскара түшкөндөй, миңдеген телевизиондук каналдарды көрүүгө жетиштик.

Адамдын мээсиндеги клеткалардын саны айтылып жүргөндөн азыраак экен. Неврология тармагынын адистери мурун эле адамдын мээси 100 миллиард клеткадан

турат деп аныкташкан, бирок жаңы жасалган анализ боюнча чынында алардын саны 100 миллиардга жетпейт экен. Бразилиялык невролог Сюзанна Херкулано-Хоузелдин маалыматы боюнча ар бир адамдын мээсинде 86 миллиард нейрон бар экен.

Бул ачылыш көпчүлүк изилдөөчүлөрдү таң калтырган, анткени сигналдарды кабыл алып, органдардын башка клеткаларына бул сигналды жеткирүүчү нейрондор жөнүндө чыккан илимий макалаларда адам мээсинде 100 миллиард клетка бар деп айтылып келген.

Мындай ачылышты жасоо үчүн бул дарыгер айымга өзүнүн кесиптештери менен биргеликте «мээ аралашмасы» («мозговая смесь») деген ыкмасын колдонууга туура келиптир.

Биздин мээ ишмердүүлүгүбүздүн күчү бир топ төмөн экен деген жаңы ачылыштын жыйынтыктарына карабастан адам баласы башка жандыктарга караганда акыл-эстүү болуп кала берет. Анткени биздин мээбиздеги нейрондордун саны башка жандыктардыкына салыштырмалуу көбүрөөк.

Келиңиз сүйлөшөлү

Суроолорго жооп бергиле.

1. XIX кылымдын ири ачылыштары тууралуу эмне билесиңер?
2. XX кылым кандай илимий жетишкендиктери менен сыймыктана алат?
3. XXI кылымда кандай илимий ачылыштар болду?
4. Сиздин оюңузча илимдеги ири ачылыштар эмнеге алып келиши мүмкүн?
5. Нанотехнология бул эмне? Анын жакшы жактары жана жаман жактары эмнеде?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Ата-энем мени кандай тарбияласа, _____.
2. Жер жашыл тукаба жамынгандай, _____.
3. Ал атасы айткандай, _____.
4. Жылдыздар күйүп жаткан сыяктуу, _____.
5. Сиз жумушту кандай так аткарасыңыз, _____.

2-көнүгүү. Кашааны ачып, мааниси жагынан туура келген этиштерди койгула.

1. Сиз англис тилинде кандай (сүйлөсөнүз, өздөштүрсөнүз, билсеңиз), мен да ошондой деңгээлде немисче сүйлөйм.
2. Тилин (катып алган, жоготуп алган, жутуп алган) сыяктуу, ал үнүн чыгарбай отурат.
3. Мен сага кандай (ишенсем, түшүнсөм, ишендирсем), сен да мага ошондой ишен.
4. Бул жөнүндө баарын (билген, жазган, тааныган) сыяктуу, ал бир да такалбай айтып берип жатты.
5. Максат устаты (айтып бергендей, түшүнгөндөй, үйрөткөндөй), баарын туура жасады.
6. Сиз адамдарга кандай (катышсаңыз, мамиле кылсаңыз, сүйлөшсөнүз), алар да сизге ошондой жооп жасайт.
7. Бирөө (тинтүү жасагандай, издегендей, чачкандай), үйдө бүт буюмдар ар жерде чачылып жаткан болчу.
8. Сиз муну кандай (айтып отурсаңыз, жактырбай отурсаңыз, капа болуп отурсаңыз), бизди да мындай абал тынчсыздандырбай койбойт.

3-көнүгүү. Эки мамычадагы сүйлөмдөрдү бириктирип жазгыла.

1. Биринчи жолу көрүп жаткан сыяктуу,	1. менин сизге болгон сүйүүм да ошондой таза.
2. Ал математиканы кандай жакшы билсе,	2. жердин бети жапжашыл.
3. Талап кандай катуу болсо,	3. балдарыңдан да ошондой мамиле күт.
4. Жашыл килем төшөлгөндөй,	4. мен астрономияны да ошондой мыкты билем.
5. Калың туман түшкөн сыяктуу,	5. тартип да ошондой күчтүү болот.
6. Жаман жолдоштун таасири кандай болсо,	6. мага тааныбаган кишидей карады.
7. Суу кандай тунук болсо,	7. бир кадам ары эч нерсе көрүнбөйт.
8. Ата-энеңе кандай мамиле жасасаң,	8. жаман китептин да таасири ошондой.

4-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү койгула.

1. Караңгы түн түш..., айлана тунжурап турат.
2. Сен мени кандай сагын..., мен да сени ошондой сагынып жүрөм.
3. Бир укмуш болуп жат... сыяктуу, айыл ичинде ызы-чуу.
4. Ал бир жамандыкты сез..., улам-улам сыртка чыгып жатты.

5. Силер бул маселени кандай чеч..., биз да ошондой жыйынтыкка келебиз.
6. Катуу ооруп жат..., анын бети кубарыңкы тартып турат.
7. Чоң майрам боло тур..., шаар ичи көркүнө чыгып турат.
8. Ага өз жери кандай кымбат бол..., мага да Кыргызстаным ошондой кымбат.

7-сабак

Тема: Өткөн темаларды кайталоо

(Повторение пройденных тем)

- ❖ Баары бул жөнүндө билгиси келет.
- ❖ Дүйнөдө тынчтык болушун каалайбыз.
- ❖ Ал бийлегенди жакшы көрөт, ошондуктан бий студиясына жазылды.
- ❖ Кыргызстанымдын өнүгүшүн каалайм.

Келиңиз жаттайлы:

- Агартуу институту - институт просвещения, негизделген - основан, болуп өзгөргөн - был преобразован, жарлыгы менен - указом, багыт - направление, билим берүү - образование, образовательный, тармак - отрасль, чет элдик - иностранный, маалымат берүүчү басылмалар - справочные издания, тийиштүү - соответствующий, макулдашуулардын негизинде - на основании соглашений, алкагында - в рамках, алып жүргөн - ведущий, коомдук уюмдар - общественные организации.

Билим алуу ийне менен кудук казгандай

Кыргыз улуттук университети

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети Кыргыз Республикасындагы эн байыркы ири университет болуп саналат. Ал Бишкекте жайгашкан. Бул жогорку окуу жайы 1925-жылы 25-октябрда Кыргыз агартуу институту катары негизделген. 1928-жылдан баштап ал Кыргыз борбордук педагогикалык техникум болуп өзгөргөн. Ал эми 1932-

жылдан тартып ал Кыргыз педагогикалык институту болуп калган. 1951-жылы бул окуу

жайы Кыргыз мамлекеттик университет болуп өзгөргөн. 2002-жылдын 11-майында президенттин жарлыгы менен Жусуп Баласагын атындагы улуттук университет деп өзгөрүлгөн.

Кыргыз улуттук университети 54 багыт боюнча адистерди даярдайт. Студенттердин саны 22000 жакын. Мында 1500-гө жакын окутуучулар эмгектенет.

Мында 10 факультет, 9 билим берүү институттары, 2 борбор жана 4 колледж иштейт.

Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасы - бул Кыргызстандын жогорку билим берүү системасындагы жогорку окуу жайлардагы ири китепканалардын бири. Анын китеп фондуна илимий, окуу жана көркөм адабият, бүт тармактар боюнча кыргыз жана орус тилдериндеги китептер, чет элдик адабият, кандидаттык жана докторлук диссертациялар, илимий эмгектер, энциклопедиялар, маалымат берүүчү басылмалар бар. Ал 1932-жылы түзүлгөн.

Университеттин көпчүлүк студенттери тийиштүү макулдашуулардын негизинде КМШ жана алыскы чет өлкөлөрүндөгү белгилүү жогорку окуу жайларында билим алышууда. Ал эми Кыргыз улуттук университетте эки жана көп тараптуу келишимдердин алкагында Орусиядан, Казакстандан, Өзбекстандан, Кытайдан, Кореядан, Пакистандан, Туркиядан жана башка өлкөлөрдөн студенттер окушат.

КУУ физика, химия жана химиялык технологиялар, математика, биология, политология, тил илими, адабият таануу, журналистика, экономика жана бизнес, укук, педагогика жана психология тармактарында илимий ишти ийгиликтүү алып жүргөн өлкөбүздөгү ири илимий борбор болуп саналат.

Анын базасында дайыма эл аралык, аймактык, республикалык конференциялар, семинарлар, кеңешмелер өтүп турат. КУУ-да жаш илимпоздор кеңеши, «Ардагер» деген ардагерлердин кеңеши сыяктуу көптөгөн коомдук уюмдар иштейт.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. **Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети качан негизделген?**
2. **Азыркы кезде университетте канча окутуучу иштейт?**
3. **Университет канча багыт боюнча адистерди даярдап чыгарат?**
4. **Анын илимий китепканасы качан түзүлгөн?**
5. **Университет кайсы мамлекеттердин жогорку окуу жайлары менен кызматташат?**

6. КУУ-да кайсы тармактар боюнча илимий иштер жүргүзүлөт?
  7. Университетте эмнелер уюштурулуп турат?
  8. Кыргыз улуттук университети башка жогорку окуу жайлардан эмнеси менен айырмаланат?
- Билим берүү - образование, алдыңкы - лидирующий, первый, көрүнүктүү - видный, катарына кирет - входит в ряд, алардын арасында - среди них, чет мамлекет - иностранное государство, токтом - постановление, алгач - вначале, түптөлүшү - основание, образование, зор - огромный, салым - вклад, кошу - вносить, калыптанышы - формирование, согуш - война, маалында - во время, кыйынчылык - трудность, кесиптик даярдоо - профессиональная подготовка, окумуштуу - ученый, жетекчилиги астында - под руководством, биргелешкен - совместный, илимий - научный, изилдөөлөр - исследования, жүргүзүү - проводить, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр - ближнее и дальнее зарубежье.

Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы

Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы Кыргыз Республикасындагы медициналык билим берүү боюнча алдыңкы окуу жайы болуп саналат. Ошондой эле Борбордук Азия аймагындагы эң көрүнүктүү окуу жайларынын катарына кирет. КММА-да 473 окутуучу билим берет, алардын ичинен 101 профессор жана медицина

илимдеринин доктору, 358 медицина илимдеринин кандидаттары жана доценттер. Бул окуу жайда 4000-ден ашык студент окуйт, алардын арасында КМШ өлкөлөрүнөн жана 16 чет мамлекеттен келген студенттер да бар.

1939-жылы 16-апрелде Фрунзе шаарында Кыргыз мамлекеттик медициналык институтун ачуу тууралуу токтом кабыл алынган. Алгач институтка 200 студент кабыл алынган. Бул окуу жайдын түптөлүшүнө Москва, Санкт-Петербург, Харьков жана Киев шаарларынан келген окутуучулар зор салым кошушкан. 1943-жылы медициналык

институтту 120 дарыгер биринчилерден болуп бүтүрүп чыккан. 1996-жылы 5-июлда медициналык институт академия болуп өзгөргөн. Институттун калыптанышына алгач Москва, Ленинград, Алма-Ата, Ташкент жана башка медициналык институттары жардам беришкен. Алар институттун иштеши үчүн педагогикалык кадрларды жана медициналык китептерди жиберип турушкан. Улуу Ата Мекендик согуш маалында Кыргызстанга эвакуация болуп Харьков медициналык жана стоматологиялык институтунан КММИ-ге окутуучулар келишкен. Согуш мезгилиндеги кыйынчылыктан улам окуу мөөнөтү 4-4,5 жылга кыскарган. Согуш бүткөндөн кийин 1948-жылдан баштап окуу мөөнөтү 6 жылга узарган. 50-жылдары институтка кабыл алуу көбөйүп, дарыгерлерди кесиптик даярдоо иши башталган. Республикабыздын изилдөө базаларында жана лабораторияларында институттун окумуштууларынын жетекчилиги астында биргелешкен илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Бүгүнкү күндө КММА-да дарылоо, педиатрия, стоматология, фармация, коомдук саламаттыкты сактоо, жогорку мээримдик билим берүү сыяктуу факультеттер иштеп жатат. Билим берүү кыргыз, орус, англис тилдеринде жүргүзүлөт.

Академия жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр үчүн дагы дарыгерлерди даярдап чыгарат. Аларга билим берүү орус жана англис тилдеринде жүрөт.

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. **Медициналык академия качан негизделген?**
2. **Медициналык академияда канча окутуучу иштейт?**
3. **Алгач медициналык институтка канча студент кабыл алынган?**
4. **Азыркы кезде академиянын студенттеринин саны канчага жетти?**
5. **Бул окуу жайдын калыптанышына кайсы мамлекеттер жардам көрсөткөн?**
6. **Бул окуу жайдын окуу мөөнөтү канча жыл?**
7. **Медициналык академияда окутуу кайсы тилдерде жүргүзүлөт?**
8. **Азыркы мезгилде Кыргызстанда медицина тармагы кандай жетишкендиктерге ээ болду?**
9. **Саламаттыкты сактоо системасында кандай реформалар жүргүзүлүүдө?**
10. **Гиппократтын анты өзүнө кандай эрежелерди камтыйт?**

- Тарых - история, кайра уюшулган - был преобразован, чыгыш - восток, восточный, мыкты билген - отлично владеющий, адис - специалист, дүйнө жүзүндөгү - в мире, билим берүү - образовательный, ислам таануу - исламоведение, ишмердүүлүк - деятельность, сыяктуу - подобные, такие как, илимий-изилдөө - научно-исследовательский.

Бишкек гуманитардык университети

Бишкек гуманитардык университетинин тарыхы 1979-жылы Фрунзе педагогикалык орус тили жана адабияты институту катары негизделгенден башталат. 1992-жылы бул институт Бишкек мамлекеттик тилдер жана гуманитардык илимдер институту болуп кайра уюшулган. Ал эми 1994-жылы Бишкек гуманитардык университети болуп өзгөргөн. Бүгүнкү күндө университетте европа жана чыгыш тилдерин мыкты билген жогорку квалификациялуу адистерди даярдап чыгарат. Бул жогорку окуу жайда дүйнө жүзүндөгү 14 тилди үйрөнүшөт..

Бишкек гуманитардык университетте Эл аралык билим берүү борбору, Кытай тили менен адабиятынын борбору, Корей тили менен маданиятынын борбору, Беларус тилинин борбору, Украин тилинин жана адабиятынын борбору, «Кыргызстан-Италия» маданий-билим берүү борбору, Кытай ресурстук билим берүү борбору, М.Ганди атындагы индия борбору, Иранистика жана ислам таануу борбору, Жапон тилинин борбору, Орусия таануу борбору, Маркетинг жана карьера борбору, Репортер тренинг борбору ж.б. ушул сыяктуу борборлор өз ишмердүүлүгүн алып барат.

Университеттин алдында Жапониянын Кокушикан университетинин жана Украинанын П.Могила атындагы Николаев университетинин филиалдары, Конфуций

институту жана кытай тилин тестирилөө борбору, гуманитардык илимдердин илимий-изилдөө институту иштейт.

Азыркы кезде бул жогорку окуу жайда 10 миңден ашуун студент билим алууда. БГУ-нун кафедраларында 460 окутуучу, алардын арасында 27 илимдин доктору, 35 профессор, 110 илимдин кандидаты, 98 доцент эмгектенет.

2002-жылдан тартып университет Евразиялык университеттер ассоциациясына кирет.

Келиңиз сүйлөшөлү

- Суроолорго жооп бергиле.

1. Бишкек гуманитардык университети качан негизделген?
2. Бул университет кайда жайгашкан?
3. Университетте кайсы тилдер окутулат?
4. Бул университет кайсы чет элдик университеттер менен кызматташат?
5. Азыркы күндө университет эмне иш алып барууда?
6. Жогорку окуу жайлардагы реформалар жөнүндө эмне билесиз?
7. Сиздин оюңузча билим берүү системасына кандай өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл?
8. Кыргызстандагы жогорку окуу жайлар тууралуу кандай кошумча маалымат бере аласыз?

Көнүгүүлөр

1 -көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерди мүчөлөр менен толуктагыла.

1. Биз сизди капа кыл... келген жок, сөзүбүздү туура түшүнүңүз.
2. Анын укта... келип жаткандыктан, биз менен сүйлөшпөй өз бөлмөсүнө кирип кетти.
3. Мен аны менен достош... келет.
4. Сиздин бул ырды ук... келбей жатабы?
5. Сейилбакка бар... келбесе, анда үйдө калгыла.
6. Мен сизге колдоо көрсөт... келет.

7. Ал мектепте окуп жүргөн мезгилде, доктур бол... келчү, андан жакшы доктур чыкмак.
8. Силер эс ал... келип жатса, бир аз отуруп эс алып алгыла, а биз иштей берели.
9. Мен сизге ошондо өз оюмду айт... келген болчу, бирок сиз мени укпай койгонсуз.
10. Мен кароосуз калган балдарга жардам бер... келет.

2- көнүгүү. Берилген үч сөздүн ичинен туура вариантын тандагыла.

1. Курсагым ачты, (тамак ичким келип жатат, тамак ичким келчү, тамак ичким келген).
2. Биз бул үйдү көптөн бери (сатып алгыбыз келип жатат, сатып алгыбыз келип жүргөн, сатып алгыбыз келди), эми мүмкүнчүлүк болуп жатканда, сатып алышыбыз керек.
3. Сиз биздин ишканада (иштегиңиз келиптирби, иштегиңиз келеби, иштегиңиз келерби), анда тез арада резюмеңизди бизге жибериңиз.
4. Баламдын (уктагысы келген, уктагысы келчү, уктагысы келип жатат), мен аны уктатайын.
5. Мен азыр аны менен жолугуп бул тууралуу (сүйлөшкүм келип жатат, сүйлөшкүм келиптир, сүйлөшкүм келген), эртең кеч болуп калат.

3- көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улагыла.

1. Самара кызынын бийчи бол..... каалайт.
2. Сиздин тезирээк бир чечимге кел..... каалап, ушуну айтууга туура келип жатат.
3. Мен өлкөбүздө тынчтык бол..... каалайм.
4. Биз сиздин тез арада айыгып кет..... каалайбыз.
5. Мен сенин бактылуу бол..... каалайм.
6. Ал менин кел..... каалабайт окшойт.
7. Силердин бул иш менен алектен..... каалабайбыз.
8. Мен сиздин мага тоскоолдук кыл..... каалабайм.
9. Сиз биздин кет..... каалап жатсаңыз, анда биз кармалбай жолго чыгалы.

4- көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Я не хочу, чтобы они помогали нам.
2. Я хочу, чтобы вы жили с нами.
3. Вы хотите, чтобы я вам рассказал о том, что произошло вчера?
4. Она хочет, чтобы мы остались здесь еще на несколько дней.
5. Если вы хотите, чтобы вас приняли на работу, вы должны хорошо подготовиться к собеседованию.
6. Мы хотим, чтобы все люди жили счастливо.

5- көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерди толтургула.

1. Мен шашып жатып, ага телефон чал _____ унутуп коюптурмун.
2. Сиз эмне кыл _____ жакшы көрөсүз?
3. Мен идиш-аяк жуу _____ жаман көрөм, ошондуктан идиш жуугуч сатып алгым келип жүрөт.
4. Сиз гитара черт _____ билесизби?
5. Аны кечеге чакыр _____ унутпаңыз.
6. Сен китеп оку _____ жакшы көрөт экенсиң, сенин китептериң көппү?
7. Мен узун каттарды жаз _____ жаман көрөм.
8. Мен салкын аба- ырайыда сейилбакта сейилде _____ жакшы көрөм.
9. Менин атам көп сүйлө _____ жактырбайт.
10. Мен дүкөндөрдү кыдыр _____ жакшы көрөм.

6- көнүгүү. Бош жерлерге тиешелүү сөздөрдү койгула.

1. Сапар өзүн эртең менентен бери начар сезип жаткандыктан, жумуштан _____.
2. Алтынай келгенче, бүт кир кийимдер _____, жайылып калыптыр.
3. Ал бүгүн кечке чейин кир _____ чарчады.
4. Сиз бул конкурска канча айдан бери _____?
5. Бул көрсөтүү канча айдан бери _____?
6. Ал андан коркуп, башка бөлмөгө _____.
7. Эшик жакшы _____?
8. Балам _____, үстүн жууркан менен жаап кой.
9. Дүкөн _____, мен нан алып келейин.
10. Сизди азыр эле бир адам _____.

Колдонулуучу сөздөр: *жуулуп, ачынып калыптыр, бекилдиби, ачылыптыр, жууп, суранып кетти, даярдалып жатат, бекинип алды, сурап кетти, даярданып жатасыз.*

7- көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Подписано ли это письмо?
2. Вы спрашиваете нашего директора, его сейчас нет, он будет позже.
3. Крыша нашего дома выкрашена в красный цвет.
4. Дана подробная инструкция по выполнению этого поручения.
5. Где будет построена новая библиотека?

6. Я думаю, что этот дом будет построен к июлю.
7. Вам не придется ждать. Документы будут проверены и письма напечатаны, когда вы придете.
8. Товары сегодня будут доставлены самолетом.
9. Это здание полностью восстановлено.
10. Товары еще не доставлены.
11. Новый мост строится около вокзала.
12. Что производится на этой фабрике?
13. Новый фильм демонстрируется во всех больших кинотеатрах города.
14. Эта книга рекомендована к печати.
15. В этом журнале печатаются научные статьи.

8 -сабак

Тема: Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола)

- ❖ Ал капыстан бөлмөгө кире калды.
- ❖ Мен керектүү буюмдардын баарын өзүм ала барам.
- ❖ Анын айткан сөзү мени коркутуп жиберди.
- ❖ Катты кечээ эле жиберип койгом.
- ❖ Колундагы катты чөнтөгүнө сала койду.

* Этиш + -а,-е,-о,-ө; -й + <u>кал</u> (обозначает внезапность действия)	Ал бара жатып, капыстан <i>токтой калды</i>. Биз кирип келгенде, ал ордуна <i>тура калды</i>.
* Этиш + -а, -е, -о, -ө; -й + <u>бар (кел)</u> (обозначает действие, которое сопровождает основное действие)	Үйдөгүлөргө салам <i>айта бар</i>. Мага да чай <i>ала келесизби</i>. Бул документтерди мүдүргө <i>ала бар</i>.
* Этиш + -ып, -ип, -уп, -үп; -п + <u>жибер, ий</u>, (обозначает внезапность действия)	Ал колундагы буюмду <i>ыргытып жиберди</i>. Бир убакта балам <i>ыйлап жиберди</i>. Мен бул сыр экенин билбей, ага <i>айтып ийиптирмин</i>.
* Этиш + -ып, -ип, -уп, -үп; -п + <u>кой</u> (обозначает завершенность действия)	Мен кечээ эле бүт буюмдарды <i>даярдап койгом</i>. Китепти ордуна <i>салып койдуңузбу (коюп койдуңузбу)?</i>
* Этиш + а, е, о, ө <u>кой</u> - (обозначает действие, которое происходит быстро, без затруднения)	Колундагы китепти мага <i>бере койду</i>. Сүрөттү китепбааштыгына <i>сала койду</i>.

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Аймак - территория, деңиз деңгээлинен - над уровнем моря, бийиктик - высота, көп түрдүүлүк - многообразие, татаалдык - сложность, шарттап турат - обуславливает, бир кыйла - значительно, бүткүл - весь, кырка - хребет, созулуп жатат - протягивается, акырындап - постепенно. ошол эле багытта - в том же направлении, асман тиреген - подпирающие небо, чек ара - граница, чыгыш тарабы - восточная часть.

Кыргызстан - бийик тоолордун, тунук көлдөрдүн, шаркырап аккан суулардын, кең жайлоолордун мекени.

Кыргыз Республикасы - тоолуу өлкө. Анын аймагынын 94,2% деңиз деңгээлинен 1000 метр бийиктикте, ал эми 40,8% - 3000 метр бийиктикте жайгашкан. Деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 метр, эң жогорку бийиктиги - 7439 метр, эң төмөн бийиктиги - 401 метр. Бийик тоолор, жеринин татаалдыгы жана башка факторлор Кыргызстандын жаратылыш шарттарынын көп түрдүүлүгүн,

табигый ресурстарынын байлыгын шарттап турат.

Республиканын аймагынын бир кыйла бийик көтөрүлүп турган бөлүгү - анын чыгыш тарабы. Ал жактагы Кытай менен чектешкен тоо системасында бүткүл Теңир-Тоо кыркаларынын эң бийик чекиттери - Жеңиш чокусу (7439 м) жана Хан-Теңири (6995 м) көк тиреп турат. Дал ушул туштан тоо кыркалары батышты жана түштүк батышты карай 300-400 км чейин созулуп жатат. Ошол эле багытта бийиктиктери акырындап ылдыйлап барат.

Чокуларынын бийиктиги 4500-7000 м жеткен асман тиреген тоо кыркалары Теңир-Тоонун четки бөлүктөрүндө жайгашкан. Алар түштүк-чыгыштагы Какшаал-Тоо, түштүк-батыштагы Алай жана Түркстан, түндүк-батыштагы жана түндүктөгү Талас жана Кыргыз тоо кыркалары, түндүк-чыгыштагы Күнгөй Ала-Тоо. Республиканын Тажикистан менен

чектешкен түштүк чек арасында Чоң Алай кырка тоолору асман тирейт. Анда Кыргызстандын тоолорунун экинчи бийик чокусу - Ленин чокусу (7134 м) жайгашкан.

Кыргыз кереметтери

- Кышында тоңбогон, бир тамчы суу агып чыкпаган кыргыз керемети - Ысык-Көл.
- Соң-Көлдүн Көк Чар балыгына даамы боюнча дүйнөдө эч бир балык теңдеше албайт.
- Дүйнөдөгү эң бийик жети чокунун экөөсү Кыргызстанда - бул Жеңиш жана Хан-Теңири тоо чокулары.
- Дүйнөдөгү эң ири жети алтын кен өндүрүшүнүн бирөөсү - бул биздин Кумтөр.
- Дүйнөдөгү эң ири тоо дарыясы - бул Нарын, ал үч өлкөнү аралап өтүп, Арал деңизине куят.
- Кыргыздардын Актаман деген тайганы жолборс алган.

❖ Ири - крупный, дарыя - река, булак - родник, узундугу - длина, суу сактагыч - водохранилище, ашат - превышает, мөңгү - ледник, шорсуз - пресная, жабык - закрытый, этегинде - у подножия, деңгээл - уровень, көрүнөт - смотрится, выгладит, бир нече - несколько, куят - впадает, агып чыкпайт - не вытекает.

Кыргыз Республикасы суу ресурстарынын ири запастарына ээ. Биздин өлкөдө жети ири суу бассейндеринде 28000-ден ашык дарыялар жана булактар жайгашкан. Алардын 90% -га жакыны 10 км-ден ашык узундукка созулат. Алардын арасында суусунун деңгээли жогору болгон дарыялар да бар. Кыргызстанда эң ири деп эсептелген Нарын дарыясынын узундугу 500 км-ден ашат. Кыргызстанда 2000-ден ашык көл

жана жасалма суу сактагычтар бар. Көлдөр өлкөнүн аймагынын 3,4%-ды ээлеп турат. Алардын 90% -га жакыны бийик тоолордо жайгашкан көлмөлөр жана жабык көлдөр болуп саналат. Сары-Челек Чаткал тоо кыркаларынын түштүк-батыш этегинде, деңиз деңгээлинен 1873,9 м бийиктикте жайгашкан.

Чатыр-Көл деңиз деңгээлинен 3530 метр бийик жатат. Кызыгы анын суусунун түсү саргыч-жашыл болуп, абдан кооз көрүнөт. Бул көлгө бир нече дарыя куят, бирок бири да агып чыкпайт.

Мөңгүлөрдүн жалпы аянтынын 4/3 бөлүгү Сыр-Дарыя менен Тарим дарыяларынын суу бассейндерине таандык. Алардын негизги борборлору алыскы

батышта Сары-Жаз бассейнинде жайгашкан. Бул жерде мөңгүлөрдүн абдан ири ойдуңу бар. Ал Түштүк Эңилчек (узундугу 60,5 км) жана Кайынды (узундугу 20 км).

Шорсуз суунун запасы болжол менен 650 млрд. куб метрге барабар, мунун өзү республиканын 12 дарыя ресурстарына барабар келет.

❖ **Суроолорго жооп бергиле.**

1. Кыргызстан кайсы материкте жайгашкан?
2. Кыргызстандын климаты кандай?
3. Кыргызстандын географиялык абалы анын климаттык шарттарына таасир тийгизеби?
4. Кыргызстандагы чоң көлдөргө кайсылар кирет?
5. Кыргызстандагы эң узун дарыя кайсы?
6. Кыргызстанда кандай коруктар бар?
7. Кыргызстандагы кайсы жаныбарлар Кызыл китепке киргизилген?
8. Кыргызстандын эң бийик тоо чокулары кайсы?

❖ **Жалпы - общий, баалуу - ценный, токой - лес, өсүмдүк - растение, жаныбар - животное, дүйнө - мир, сактоо - охрана, защита, негизги - основной, маселе - задача, кокту - горная ложбина; впадина, курчалган - окруженный, ар түркүн - разнообразный, мол - богатый, түр - вид, бадал - кустарник, карагай - сосна, ак кайың - белая береза, бай терек - тополь, мажүрүм тал - ива, чычырканак - облепиха, курт-кумурскалар - насекомые, жырткыч - хищник, куш - птица, балык - рыба, аары - пчела, көпөлөк - бабочка, күрөң аюу - бурый медведь, ак илбирс - снежный барс, аркар - архар, бүркүт - беркут.**

«Беш - Таш» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы

«Беш - Таш» Мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы 1966-жылы 2-августта түзүлгөн. Бул жаратылыш паркынын жалпы аянты 32411 гектарды түзөт. Ал Талас районунун аймагында Беш-таш дарыясынын эки тарабында, Талас шаарынан 13 км алыстыкта жайгашкан. Өзгөчө экологиялык, эстетикалык жактан баалуу, уникалдуу жаратылыш комплекстерин, токойлорун, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүн сактоо - бул Беш - Таш Улуттук жаратылыш паркынын негизги маселелеринин бири болуп эсептелет. Үч жагынан өрөөндүн кокулары менен курчалган бул корук деңиз деңгээлинен 1100 - 3600 м бийиктикте жайгашкан. Беш - Таш паркынын өсүмдүк дүйнөсү ар түркүн жана мол. Бул жерде 800-дөн ашуун өсүмдүк түрү өсөт, алардын ичинен бак-дарактардын 20 түрү, бадалдардын 40 түрү бар. Дарактардан арча, кызыл карагай, пихта, ак кайың, бай терек, мажүрүм тал, чычырканак жана башкалар өсөт.

Корукта 2000-ден ашык курт-кумурскалардын түрү, жерде-сууда жашоочулардын 11 түрү, жырткычтардын 40 түрү, куштардын 100 түрү жана балыктардын 3 түрү бар. Мында Кызыл китепке киргизилген жапан аарысы, апполон көпөлөктөрү, Тянь-Шань күрөң аюусу, ак илбирс, аркар, бүркүт ж.б. жашайт.

* Арча - ель, касиеттүү - священный, казуу - раскопки, көмүлгөн - захороненные, табыт - гроб, далил - доказательство, жаңы төрөлгөн - новорожденный, наристе - младенец, сыймык менен - с гордостью, өмүр - жизнь, ишеним - вера, бүр - зеленые молодые листочки, күкүм - крошка, тебелөө - топтать, ысырыктоо - окуривание арчой, кыйуу - рубить, түшүнүк - понятие, айгинелеп турат - свидетельствует, тараган - распространен, кездешүү - встречаться.

Кыргыздар арчаны касиеттүү дарак деп коюшат. Баткен менен Лейлек жергелеринде болгон археологиялык казуулар мезгилинде миңдеген жылдар мурун сөөк салынып көмүлгөн арча табыттар эч бузулбастан табылганы арчанын байыртадан бааланып келгени тууралуу далил боло алат. Келиндин төркүндөрү жаңы төрөлгөн наристеге арча бешикти сыймык менен алып барышат. Бөлөнгөн баланын өмүрү

арча сыяктуу узун болот деген ишеним бар. Кыргыздар арчанын бүрүн нандын күкүмү менен барабар баалашкан, бүрдү тебелеген эмес. Ал эми көчөлөрдө же базарларда ысырыктап жүргөндөргө салтты билген адамдар өздөрү эле берчүлөрүн карматышкан.

«Көктөп турган арчаны кыйган көктөбөй соолуйт (жашында өлөт)» деп арчаны кыйуудан коркушкан. Бул түшүнүктөр бабаларыбыздын экологиялык аң сезиминен келип чыкканын айгинелеп турат.

Кыргыз арчасынын аксакалы Лейлек жергесинде өсөт. Анын диаметри 7 метрге жетет экен.

Кыргызстанда арчанын беш түрү кенен тараган. Бадал арчалар республикабыздын бардык аймактарында кездешет.

Келиңиз сүйлөшөлү:

❖ Төмөнкү темалар боюнча талкуу жүргүзгүлө.

1. *Кыргызстан - асман тиреген тоолордун, тунук суулардын жана кең жайлоолордун мекени.*
2. *Кыргызстандын өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү.*
3. *Жаратылыш жана адам.*
4. *Суу - жашоо булагы.*

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү койгула.

1. Самат бир убакта кайдан үн чыгып жатат дегенсип тыңша... кал... .
2. Мен бүт тиешелүү кагаздарды эртең өзүм ал... бар... .
3. Сиз кечээ эмне үчүн резюмөңизди бизге ал... кел...?
4. Менин башым айлангандыктан, жерге отур... кал... .
5. Айжан катуу чочугандыктан кыйкыр... жибер... .
6. Бөлмөгө кирсем, ал сүрөттү дароо бекит... кой... .
7. Бул маанилүү кагаз, сиз аны жакшылап бекит... кой... .
8. Абдан суусадым, ошондуктан суунун муздагына карабастан ич... ий... .

2-көнүгүү. Бош жерлерге тиешелүү сөздөрдү койгула.

1. Ал кирип келгенде, отургандардын баары аны _____.
2. Ал бара жатып, ташка чалынып _____.
3. Ал кокустан чыга калган адамдан чочуп, колундагы китепти _____.
4. Бул дарыны _____, анан бир аз уктап алыңыз.
5. Балдарды бала бакчадан _____, мен бүгүн жумуштан кеч чыгам.
6. Мен керектүү буюмдарды _____, сага дүкөнгө барыштын кереги жок.
7. Ал бир заматта тамаша сөздөрү менен баарынын көңүлүн _____.
8. Бүт бөлүмдөгү бардык жумушту _____ анан жолго чыктым.

Колдонулуучу сөздөр: *сатып алып койдум, тааштап жиберди, карап калышты, жасап коюп, ичип жибереңиз, жыгылып калды, ала кел, көтөрүп жиберди.*

3-көнүгүү. Эки сүйлөмдү мааниси жагынан бириктиргиле.

1. Апам жумуштан келери менен,	1. такыр укпай койду.
2. Мен аны көргөндө дароо	2. биз менен макул боло койду.
3. Ал менин сөзүмдү	3. белгилеп койсоңуз, мен аларды оңдогонго аракет кылам.
4. Сиз капыстан кирип келип,	4. кабарлап коюуну унутпаңыз.
5. Сиз менин баяндамамдагы каталарды	5. бир заматта тамак жасай койду.
6. Эмне деп айтарын билбей,	6. ага катыңызды бере койдум.
7. Анын айткан сөздөрүнө	7. мени чочутуп ийдиңиз.
8. Жетериңиз менен бизге	8. баары күлүп ийишти.

4-көнүгүү. Кашаанын ичинде берилген көмөкчү этиштердин мааниси жагынан туура келген вариантын тандаңыз.

1. Ал мени көрөр замат (ыйлап жиберди, ыйлап калды, ыйлап келди).

2. Биз жумушту кечээ эле (бүтүп жибергенбиз, бүтүп койгонбуз, бүтүп алганбыз).
3. Анын балдары эми бул бала бакчага (көнүп турушту, көнүп калышты, көнө коюшту).
4. Ал мени бир аз (күтө бер, күтө кой, күтө тур) деп бөлмөдөн чыгып кетти.
5. Убакыт кеч болгонун билбей (иштей бериптирмин, иштеп калыптырмын, иштей туруптурмун).
6. Мен аны көргөндө айта турган сөзүмдү (эсимден чыгарып ийдим, эсимден чыгара бердим, эсимден чыгарып турдум).
7. Жумуштан келе жатып, ата-энемдикине (кирип калдым, кире келдим, кире койдум).
8. Азырынча ага бул тууралуу (айтпай барыңыз, айтпай көрүңүз, айтпай туруңуз). убакыт келгенде өзүм түшүндүрүп (айтып алам, айтып берем, айтып калам).

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Он даже не посмотрел в его сторону.
2. Захватите с собой свои документы, возможно, они с вами подпишут контракт.
3. Она видимо обиделась, вы должны попросить у нее прощения.
4. Выпейте это лекарство, вам станет лучше.
5. Она уже написала ему письмо, но решила его не отправлять.
6. Все вдруг засмеялись, только ему было не смешно.

5-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Дүйнөдөгү эң чоң материк кайсы?
2. Дүйнөдөгү эң чоң арал кайсы?
3. Дүйнөдөгү эң чоң жана эң кичине жаныбар кайда жашайт?
4. Дүйнөдөгү эң узун дарыя кайсы?
5. Дүйнөдөгү эң кичине куш кайсы?
6. Дүйнөдөгү эң терең көл кайсы?
7. Дүйнөдөгү эң чоң мухит кайсы?
8. Дүйнөдөгү таң каларлык жаратылыш кубулуштары жөнүндө эмне билесиз?

9-10 - сабактар

Тема: Этиштин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола)

- ❖ Бүт керектүү буюмдарды чемоданга салып койду.
- ❖ Катты китептин ичине сала койду.
- ❖ Ал менин айтканымды укпай койбойт.
- ❖ Ал бизди колдобой койду.

* Этиш + -бай... кой + бой... (обозначает неизбежность действия)	➤ <i>Ал мага сырын айтпай койбойт (не может не сказать).</i>
* Этиш + бай... + кой - карабай койду, айтпай койду (обозначает действие, которое не было выполнено)	➤ <i>Ал менин айтканымды такыр укпай койду.</i> <i>Чакырсап, келбей койдунуз.</i>
* Этиш + ып кой + бо + ... - айтып койбо, берип койбоңуз (обозначает предупреждение)	➤ <i>Бирөөгө айтып койбо, азырынча эч ким билбесин.</i> <i>Сырымды билгизип койбоңуз.</i>
* Этиш +-ып жүр - кызыгып жүрөм, окуп жүрөм (обозначает регулярность, постоянность действия)	➤ <i>Ал мында көптөн бери иштеп жүрөт.</i> <i>Мен спорт менен машыгып жүрөм.</i>
* Этиш + -а/-й жүр - карай жүр, окуй жүр (обозначает дополнительное действие)	➤ <i>Мен жокто, үй-жайды карай жүр.</i> <i>Бул ырды ырдай жүрүңүз.</i>

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Жоголуп бара жаткан - исчезающие, жылдан-жылга - из года в год, с каждым годом, азайып бара жатат - уменьшается, көңүл буру - обратить внимание, такыр - совсем, айлана-чөйрө - окружающая среда, бузулушу - разрушение, нарушение, сейрек кездешкен - редко встречающиеся, мөңгү - ледник, мыйзам түрүндө - в виде закона, атууга тыюу салынган - охота запрещена, жобо - положение, жандык - животное, живое существо, өсүмдүктөр - растения, абал - положение, ситуация, көйгөй - проблема, көзөмөлдөө - контролировать, контроль, токой чарбасы -

лесное хозяйство, каражат - средство, Бириккен улуттар уюму - Организация объединенных наций, түр - вид, чыгарылыш - издание, эки эсе - вдвое.

Сейрек жаныбарларды сактоо ар бирибиздин милдетибиз

Кыргыз Республикасында азыр жоголуп бара жаткан жаныбарлардын саны жылдан-жылга азайып бара жатат. Бул маселеге азыртан көңүл бурбасак, келечекте бул жаныбарлар такыр эле жоголуп, айлана-чөйрөнүн бузулушуна алып келет.

Кыргызстан кээ бир сейрек кездешкен жаныбарлардын (мисалы Марко Поло аркары, гималай күрөң аюусу, сибирь аркары) жана жашоосу мөңгүлөр менен тыгыз байланышта болгон ак илбирстин мекени болуп эсептелет. Бул жаныбарлар мыйзам түрүндө коргоого алынган. Алар Кызыл китепке киргизилип, атууга тыюу салынган. Айлана-чөйрөнү коргоодо Кызыл китептин мааниси зор. Себеби аны жаратылышты коргоо боюнча жобо деп атасак болот. Кызыл китепке кирген жан-жаныбарларды, курт-кумурскаларды жана өсүмдүктөрдү Кыргызстандын ар бир жараны сактоого милдеттүү. Кызыл китепке киргизилген жандыктар менен өсүмдүктөр жергиликтүү экология кандай абалда экенин көрсөтүп турат.

Биринчи кызыл китеп 1985-жылы жарык көргөн. Эл аралык жоболор боюнча кызыл китеп ар беш жылда чыгарылып турушу керек. бирок Советтер Союзу кулап, жаңы эгемен мамлекет курулуп жаткан кезде экологияга эмес, башка көйгөйлөргө деле көңүл бурууга өкмөттүн күчү жетчү эмес. Жаратылышты коргоо боюнча мамлекеттик орган бирде түзүлүп, бирде башка мекемелерге кошулуп отуруп, кызыл китепти чыгаруу, анын аткарылышын көзөмөлдөө колго алынбай калган. 2005-жылы айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттик түзүлгөн. Андан көп өтпөй Кызыл китепке кирүүчү жандыктардын тизмеси Өкмөттүн жобосу менен бекитилген. Бирок кызыл китепти чыгарууга каражат табылбай, акырында бул китеп үчүн Бириккен Улуттар Уюмунун алдындагы токойлорду сактоо боюнча атайын программа 20 миң АКШ долларын бөлүп берген. Бул китепке сейрек кездешкен Марко Поло аркары, гималай күрөң аюусу, сибирь аркары, ак илбирс, кызыл карышкыр, ителги жана башка жоголуп бара жаткан жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн 202 түрү киргизилген. Салыштырып көрсөк Кызыл китептин биринчи чыгарылышында бул сан эки эсеге аз болгон.

Келиңиз сүйлөшөлү

- Суроолорго жооп бергиле.

1. Кыргызстандын аймагындагы кайсы жаныбарлар сейрек кездешкен жаныбарлардын катарына кирет?
2. Бирнчи Кызыл китеп качан жарык көргөн?
3. Кызыл китептин жаратылышты коргоодогу ролу кандай?
4. Кыргызстандагы кайсы орган жаратылышты коргоо боюнча иш алып барат?
5. Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиктин иши тууралуу эмне билесиз?
6. Жаратылышты коргоо максатында акыркы мезгилде кандай иш-аракеттер көрүлүүдө?
7. Жаратылышты сактоо боюнча кандай программалар, уюмдар иштеп жатат?
8. Жаратылыш менен адамдын ортосундагы байланышты кандай түшүнөсүз?

«Табиятты жана анын кен байлыктарын биз келечек муундардан убактылуу карыз сурап алып пайдаланып жатабыз. Аларга таза экологияны баштапкысындай баалуу бойдон кайтарышыбыз керек» (Насирдин Исанов).

Ала-Арча улуттук табият паркы

Ала-Арча улуттук табият паркы - мамлекет тарабынан коргоого алынган аймак, улуттук парк. Кыргыз Ала-Тоосунун эң бийик борбордук бөлүгүнөн башталып, түндүк тарапты карай созулуп жаткан Ала-Арча капчыгайын ээлейт. Ал Бишкек шаарынан 35 км. алыстыкта түштүк тараптан орун алган. Аянты 19,4 гектарды түзөт. Деңиз деңгээлинен 1600-4200 метр бийиктикте. Бул парк Ала-Арча капчыгайынын уникалдуу ландшафтын коргоо, табигый өсүшүнө жана калыбына келишине шарт түзүү максатында 1976-жылы негизделген. Бул жердеги өсүмдүктөр дүйнөсү башка капчыгайлардагы өсүмдүктөрдөн айырмаланып турат. Ала-Арчадагы тянь-шань карагайы коңшулаш капчыгайларда кездешпейт, ошондуктан ал коргоого алынган. Андан сырткары арча (сары арча, түркстан арчасы, жапалак арча), кайың ж.б. өсөт. Бул аймакта айбанаттардан - тоо эчки, илбирс, түлкү, карышкыр, элик ж.б., канаттуулардан - кекилик, улар, көгүчкөн ж.б. кездешет.

Кара-Шоро табият паркы

Кара-Шоро паркы 1996-жылы уюштурулган. Ал Фергана кырка тоосунун түштүк-батыш капталындагы минералдуу булактар чыгып, токой, шалбаа өсүмдүктөрү жакшы сакталган аймакты камтыйт. Аянты 845 гектарды түзөт. Паркта батыш Теңир-Тоо менен памир Алай тоо системаларына мүнөздүү уникалдуу токойлор (карагай, жаңгак-жемиш бактары, арча), бийик шалбаа өсүмдүктөрү, бадалдар өсөт. Анда көп түрдүү жаныбарлар жашайт. Келечекте Кара-Шоронун кооз жана бай табиятынын, минералдуу сууларынын базасында калктын эс алуусун жогорку деңгээлде уюштурууга болот.

Тапшырма: Кыргызстандын аймагында жайгашкан улуттук табият парктары тууралуу айтып бергиле. Мисалы: Каракол табият паркы, Кыргыз-Ата табият паркы, Чоң Кемин улуттук табият паркы ж.б.

- Тоолуу - горный, аймак - территория, узундугу - длина, бийиктиги - высота, көлөмү - размер, тери - мех, түс - окраска, жараша - в зависимости, сүрөттөп берүү - описать, ургаачы - самка, эркек - самец, мүйүз - рог, күнүрт боз-күрөң - темно-серовато-бурый, сымбаттуу - стройный, каптал - склон, аскалуу - скалистый, бадалдуу - кустраниковый, поросший кустарниками, капчыгай - ущелье, байырлоо - обитать, сүлөөсүн - рысь, жырткыч - хищник, тыюу салынган - запрещено, ири - крупный, кара темгилдүү - пятнистый, жалпы көрүнүшү - общий вид, денеси - туловище, калың - густой, жумшак - мягкий, элик - косуля, тоо теке - горный козел, каман - кабан, кескин - резко, азайып кетүү - сократиться.

Марко Поло аркары

Аркарлар Борбордук Азиянын тоолуу аймактарында жана Сибирдин түштүгүндө жашайт. Алар табият коргоо уюмдары тарабынан коргоого алынып, Кызыл китепке киргизилген. Бул жаныбардын узундугу 120-200 см түзөт. Ал эми анын бийиктиги 90-120 см, салмагы - 65-180 кг. Көлөмүнө жана терисинин түсүнө жараша алар бир нече топко бөлүнөт. Алардын эң ириси бул Памир аркары же Марко Поло аркары (аны улуу европалык саякатчы Марко Поло биринчи жолу сүрөттөп берген, ошон үчүн ага анын аты

берилген). Бул жаныбарлардын ургаачыларынын мүйүздөрү узун келет, бирок эркектеринин мүйүздөрү жоонураак жана салмактуураак болот. Алардын мүйүздөрү спираль сыяктуу буралып, учу сыртка карап турат. Алардын мүйүздөрү абдан баалуу келет. Анын терисинин түсү ачык боз, күнүрт боз-күрөң болот. Буттары сымбаттуу, узун келет.

Аркарлар Борбордук Азиянын тоолуу аймактарында деңиз деңгээлинен 1300-6100 метр бийиктикте - Памирде, Гималайда, Алтайда, Монголия жана Тибет тоолорунда жашайт. Алар көбүнчө ачык аймактарда - тоолордун капталдарында, аскалуу альп шалбааларында, бадалдуу капчыгайларда байырлашат.

Бул жаныбарлардын азайышынын себеби аларга болгон аёсуз аңчылык жана үй жаныбарларын жайытка айдап чыгуу болуп саналат. Жайыттагы мал аркарлардын тамагы болгон чөптү жеп жок кылуусунун натыйжасында да алардын саны азайып бара жатат деп айтса болот. Ошондой эле аркарларга илбирс, карышкыр, сүлөөсүн сыяктуу жырткычтар да кол салат.

Аларды сактап калуу максатында коруктар түзүлгөн. Аларга аңчылык кылууга мыйзам тарабынан тыюу салынган.

Илбирс

Илбирс - бул мышык сымал жаныбарлар түркүмүнө кирген, Борбордук Азиянын тоолуу аймактарын мекендеген ири жырткыч. Анын денеси ичке, узун жана ийкемдүү, буттары кыска, ал эми куйругу узун келет. Куйругун кошуп эсептегенде анын узундугу - 200-230 см, салмагы 55 кг жетет. Башы кичинекей, кулагы кыска, тырмагы курч. Анын терисинин түсү күрөң-боз келип, бүт денеси куйругуна чейин кара темгилдүү болот.

Ал жалпы көрүнүшү боюнча леопардга окшошуп кетет. Бирок ал леопарддан кичинерээк, жапызыраак жана куйругу узунураак. Териси абдан калың, жумшак.

Терисинин калыңдыгы аны кышкы сууктардан сактайт.

Илбирстер Борбордук жана Түштүк Азиянын тоолуу аймактарында жашайт. Аларды Афганистанда, Кытайда, Индияда, Казакстанда, Кыргызстанда, Монголияда, Непалда, Пакистанда, Россияда, Тажикистанда жана Өзбекстанда кезиктирсе болот. Бул жырткычтар түнкүсүн, айрым учурларда күндүз да аңчылыкка чыгат. Көпчүлүк учурда

илбирстер күндүз аска тоолордун капталдарында эс алып укташат. Алар аркарларга, тоо текелерине, эликтерге, камандарга, бугуларга жана башка жаныбарларга аңчылык кылышат.

Илбирстер жапайы табиятта 13 жылга чейин, ал эми зоопарктарда 21 жылга чейин жашашат.

Илбирстердин саны акыркы мезгилде кескин азайып кеткендиктен, аларга аңчылык кылууга тыюу салынган.

Өзгөчө жаныбарлар

Мүйүздүү нарвал

Мүйүздүү нарвал - дельфиндер түркүмүнүн өкүлү. Бул жаныбар да өзгөчө жаныбарлардын катарын толуктап турат. Тумшугундагы узундугу үч метрге чейин жеткен жалгыз мүйүзүнөн улам нарвал көптөгөн уламыштардын да башкы каарманы болуп келет. Бирок бул анын мүйүзү эмес, бул анын жаагынын сол тарабында өскөн тиши болуп эсептелет. Бул тиш нарвалдын эркегинде гана ушундай узундукка жетет. Ал эми жаагынын оң жагындагы тиши кичине болуп, көп билине бербейт. Кызыгы - ал тиш чындыгында эле мүйүздөй болуп ар дайым сол жакты көздөй буралып өсөт.

Миксина

Жыландыкындай формага ээ болгону менен миксина өзү балык. Көпчүлүк убактысын суу түбүндө жатып өткөрөт. Аңчылыкка болсо түнкүсүн чыгат. Миксинанын курмандыгы торго түшкөн же оорудан алсырап калган балыктар болот. Ал эми балык дагы эле кыймылда болсо, ал анын бакалооруна кирип, жабышкак суюктук бөлүп чыгара баштайт. Бакалоору жабышкан балык тумчугуп өлүп миксинанын жеми болот.

Ай-ай (мадагаскар маймылы)

Бул жаныбардын аты да кызык - Ай-ай. Ай-айдын маймыл сымалдардын арасында өзгөчө орду бар. Ай-ай башка сүт эмүүчүлөрдүн бирөөсүнө да окшошпойт. Чоң башы, чоң

кулактары, кичинекей, кыймылсыз, бирок жанып турган көздөрү, узун куйругу жана узун катуу сейрек түк менен капталган денеси бул жаныбарга өзгөчө түр берип турат. Анын колдорунун узун манжалары да негизги жашоо чөйрөсү болгон бак-дарактардын бутактарына жабышууга ыңгайланышкан. Окумуштуу А.Брем өзүнүн «Жаныбарлардын жашоосу» деген китебинде: «Бул жаныбарды карап туруп, кайсы түргө кошуу керек деп башыңды оорутасың», -деп жазган.

Эң жалкоо жаныбар

Эң жалкоо жаныбар катары таанылган слот Американын жамгырлуу токойлорунда жашайт. Слоттун колдору менен буттарындагы узун бармактары анын дарактарда жашоосуна абдан ылайыкташкан. Ал гана эмес бутакка асылып башын төмөн каратып уктай алышат. Жерге түшсө ташбака менен да атаандаша албай турганчалык кыймылдаган бул жаныбар сүт эмүүчүлөрдүн арасында «эң жалкоо» деген мүнөздөмөгө ээ.

Йети краб

Тынч океандын түштүк тарабында рак түркүмүндөгү өзгөчө жаныбар табылган. Ал өзүнүн туугандарынан буттарынын баары сүт эмүүчүлөр сыяктуу түк менен капталгандыгы менен айырмаланып турат. Ушундан улам окумуштуулар аны тамаша иретинде «йети краб» деп атап коюшкан. Узундугу 15 см болгон йети краб 2005-жылы америкалык окумуштуулар тарабынан 2300 метр тереңдикте табылган. Ал эми анын илимий аты полинезиялыктардын Кива кудайынын атынан «Kiwaia» деп аталган.

Тапир

Тапир деп аталган бул жаныбар кадимки чочкону элестеткени менен мурду бир аз узун келет. Денесинин узундугу эки метрге чукул келген, салмагы 150-300 кг чейин жеткен тапир токой жаныбары болуп эсептелет. Ал сууну жакшы көрөт. Токойдо жашаган тапирлер жалбырактар, мөмө-

жемиштер менен азыктанса, дарыя же көлмөлөргө жакын жашагандары көпчүлүк убагын балырлар менен тамактанып сууда же суу астында өткөрөт.

Тапшырма: *Дүйнөдөгү кызыктуу жаныбарлар жана канаттуулар тууралуу дагы кандай маалыматыңар бар, ошолор жөнүндө айтып бергиле.*

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан туура келген көмөкчү этиштерди койгула.

1. Сиз ага кайрылсаңыз, албетте ал сизге ... (жардам берип жүрөт, жардам бербей койбойт, жардам берип жиберет).
2. Биз эртең саякатка кеткени жатабыз, биздин итибизди ... (карап койбоңузчу, карай жүрүңүзчү, карабай койбоңузчу).
3. Мен бала чагымдан бери сууда сүзүүгө ... (кызыгып жүрөм, кызыкпай койбойм, кызыга калдым).
4. Алиман, сен ага кокустан бул тууралуу ... (айтып жүр, айтпай кой, айтып койбо).
5. Сиз бул кызматта канча жылдан бери ... (иштеп койдунуз, иштебей койбодунуз, иштеп жүрөсүз)?
6. Ага барба деп канча айтсак да, сөзүбүздү ... (укпай койбоду, укпай койду, угуп жүрдү).
7. Бул абдан баалуу китеп, аны ... (жоготпой койдунуз, жоготуп жүрөсүз, жоготуп койбоңуз).
8. Алыста жүргөндө, мени ... (эстебей коюнуз, эстеп койбоңуз, эстей жүрүңүз).

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү боштуктун ордуна тиешелүү көмөкчү этиштерди койгула.

1. Албетте, сиздин балдарыңызды да карай _____, андан сарсанаа болбоңуз.
2. Ал сенин кеткениңди бизден жашырып _____, биз билип калдык.
3. Сиз азыр эмне менен алектенип _____?
4. Ал аябай зээндүү бала эмеспи, ал жаңы буюмду, албетте, байкабай _____.
5. Сиз такыр эле биздин катыбызга жооп жазбай _____ го.
6. Байкем көп жылдан бери бокс менен машыгып _____.
7. Эл ага ишенбей, шайлоодо анын талапкерлигин колдобой _____.
8. Андай ишти жасаганыңызды билип калсам, ачууланбай _____.

9. Андан аябай сурансак да, баары бир бул окуя тууралуу эч нерсе айтпай _____.
10. Биз дайыма кары адамдар жөнүндө кам көрүп _____.

Колдонулуучу көмөкчү этиштер: жүрөсүз, койбойт, койду, жүрөм, койбойм, койдуңуз, койсо да, жүрөт, койду, жүрөбүз.

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Аны чакырсаңыз, ал *келбей койбойт*, анткени _____.
2. Ал көптөн бери бул бөлүмдү *жетектеп жүрөт*, бирок _____.
3. Дайыма бул китепти өзүңүз менен кошо *ала жүрүүңүз*, анткени _____.
4. Ал азыр аябай *сарсанаа болуп жүрөт*, ошондуктан _____.
5. Сиз эмне үчүн бизге *кабар бербей койдуңуз*, демек _____.
6. Аны кайрадан *үмүттөндүрүп койбо*, анткени _____.
7. Сатып алган буюмумду дүкөндөн *алмаштырбай коюшту*, ошон үчүн _____.
8. Биз бул ишти *териштирбей койбойбуз*, ошондуктан _____.

4-көнүгүү. Берилген сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Кечирбей койду _____.
2. Жибербей койгонмун _____.
3. Күнөөлөп жүрчүсүз _____.
4. Убада кылып койду _____.
5. Макул болбой койбойт _____.
6. Дарыланып жүрөт _____.
7. Көзөмөлдөбөй койгонсуңар _____.
8. Жарыялабай койбоңуз _____.

5-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Я знаю, он обязательно вам поможет, вы только должны ему все рассказать.
2. Вы не дайте им себя обмануть, будьте осторожны.
3. Они не могут не согласиться с нашим мнением, я в этом уверен.
4. Мы уже несколько лет работаем в этой компании, и можем сказать, что раньше такого не было.
5. Он даже не посмотрел в нашу сторону, видимо сильно обиделся.
6. Не проговоритесь ей, пожалуйста, о нашем разговоре.

11-сабак

Тема: Этиштин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола)

- ❖ Мен жумуштан кийин, сиздикине келип кетем.
- ❖ Эртеңкиге реферат жазып келгиле.
- ❖ Баарын окуп чыктым, эң мыкты баяндама.
- ❖ Бул буюмдарды ала кетиңиз.
- ❖ Мен бул кызматта көп жылдан бери иштеп жүрөм.

★ Этиш + ып кет - келип кетти, жөнөп кетти (обозначает действие, которое направлено в противоположную сторону)	<i>Ал бизди көрүп, качып кетти.</i> <i>Канаттулар жылуу жакка учуп кетти.</i>
★ Этиш + -а/-й кет - ала кет, көрө кет (обозначает действие, совершаемое параллельно с основным действием)	<i>Эртең бош болсоң, биздин үйгө келип кет.</i> <i>Китебиңизди унутпай ала кетиңиз.</i> <i>Жумуштан чыгарда кагаздарды бере кетиңиз.</i>
★ Этиш + ып кел - барып кел, алып кел, жазып кел (по значению выражает противоположное значение вспомогательного глагола кет, имеет значение направления)	<i>Мен дүкөнгө барып келейин.</i> <i>Эртең бул тема боюнча дил баян жазып келгиле.</i>
★ Этиш + -а/-й кел - ала кел, көрө кел (обозначает действие, которое совершается параллельно с основным действием, при этом сохраняется значение направления)	<i>Үйгө келе жатканда, нан ала кел.</i> <i>Эртерээк жумуштан чыксаң, балаңды бала бакчадан ала келесиңби?</i>
★ Этиш + ып кел - иштеп келет, айтып келет (обозначает действие, которое развивается до настоящего времени)	<i>Ал көп жылдар бою бул кесипте эмгектенип келе жатат.</i>
★ Этиш + ып чык - окуп чыктым, карап чык (обозначает действие, которое совершается от начала до конца)	<i>Келишимдин шарттары менен таанышып чыктым.</i> <i>Китепти окуп чыктыңызбы?</i>

Келиңиз жаттайлы:

Уюм - организация, долбоор - проект, ишке киргизүү - внедрить в дело, претворить в дело, керемет - чудо, багытталган - направлен, аныктоо - определять, жаркын элеси - светлый образ, арноо - посвящать, шандуулук - величие, торжественность, созулуу - длиться, протягиваться, айлануу - превратиться, каттам - маршрут, маданий - культурный, саясый - политический, жарым арал - полуостров, ээн - пустынный, тахты - трон, батыра алган - смог вместить, мушташ - бой, саякатчы - путешественник, айрым - некоторые, кесепетинен - из-за, в результате, урап түшүү - разрушиться, развалиться, темир жол - железная дорога, чоку - вершина, тоо кырка - горный хребет, божомолдору боюнча - по предположениям, башкаруучу - правитель, кампа - склад, жакшы иштетилген - хорошо обработанный, дүйнөлүк мурас - мировое наследие, макам - статус, колдоо максатында - в целях поддержки, оюлуп салынган - выдолбленный, жолоочу - путник, чөл - пустыня, басып өтүү - проходить, кербен - караван, баш калкалоо - укрываться, аптап - зной, таш усталары - каменьщики.

Дүйнөнүн жети керемети

2001-жылы New Open World Corporation коммерциялык эмес уюму тарабынан бир долбоор ишке киргизилген. Бул долбоор азыркы мезгилдеги дүйнөнүн жети кереметин аныктап чыгууга багытталган. Анда алар архитектуралык жана табигый кереметтерди өз-өзүнчө аныктамак болушкан. 2007-жылы 7-июлда биринчи категориядагы жеңүүчүлөдөн болуп төмөнкүлөр аныкталган.

Тадж-Махал (Азия, Индия, Агра)

Тадж-Махал Индиядагы Аграда жайгашкан. Аны Шах-Джахан төрөттөн каза болгон сүйүктүү аялы Мумтаз-Махалдын жаркын элесине арнап салдырган. Бул курулуш XVII кылымдын ортосуна таандык. Ак мрамордон салынган бул курулуш өзүнүн шандуулугу менен туристтерди тартып турат. Бул жакка жыл сайын 5 млн. турист келип кетет.

Христостун статуясы **(Бразилия, Рио-де-Жанейро)**

Христостун статуясы дүйнөнүн эски жети кереметинин бири болгон Колосс Родосскийдин иниси болуп калды десек болот. Бул статуя самын таштан жана темир бетондон жасалган. Колун жайып турган Христостун бийиктиги 38 метр, ал Колосс Родосскийдин статуясынан 2 метрге бийик. Анын курулушу 1922-жылы башталып, тогуз жылга созулган. Азыркы мезгилде бул жер туристтердин сүйүктүү жайына айланды. Корковаду тоосунун чокусунда жайгашкан монументке жетүү үчүн атайын кичинекей поезд

каттамы жүргүзүлгөн. Ал жерде жайгашкан эскалаторлор туристтерди көрүү аянтчасына көтөрүп чыгат. Мында тургандар үчүн Рио-де-Жанейрону көрүүгө сонун панорама ачылат.

Чичен-Ица **(Мексика, Юкатан)**

Чичен-Ица майя цивилизациясы үчүн маданий жана саясий жактан маанилүү ролду ойноп келген. Мексикадагы Юкатан жарым аралынан орун алган Чичен-Ица деген байыркы шаар Колумбдун саякаты башталганына 300 жыл боло электе эле ээн калган болчу. Чичен-Ицанын негизги символу - бул бийиктиги 30 метрге чейин жеткен тогуз тепкичтүү Кукулькандын пирамидасы болуп саналат. Анын ичинде ягуар тахтысы орун алган. Кукулькандын пирамидасы египет пирамидаларына караганда чоң эмес. Гизадагы Хеопстун пирамидасынын бийиктиги 140 метрди түзөт.

Колизей

(Италия, Рим)

Рим Колизеи дүйнөдөгү эң чоң амфитеатр болуп саналат. Ал биздин эрага чейин I кылымда салынган. Бул курулуш 50 миң көрүүчүнү батыра алган. Бир нече кылымдар бою мында римдиктер үчүн гладиатордук мушташтар жана башка оюн-зоок иш-чаралары көрсөтүлүп турчу. Римдин жана ошондой эле бүт Италиянын символу болгон Колизей саякатчылардын көңүлүн өзүнө тартып турат.

Улуу Кытай дубалы

(Кытай)

Дүйнөдөгү эң узун дубал Кытайда жайгашкан. Улуу Кытай дубалынын узундугу 8850 км-ден ашык. Дубалдын туурасы - 5-8 метрди түзөт. Бийиктиги болсо 6,6 метр, айрым жерлеринде 10 метрге чейин жетет. Анын курулушу биздин эрага чейин III кылымда Цинь династиясынын убагында башталган. Анын курулушуна 1 млн. жакын адам катышкан.

Кытай дубалынын айрым жерлери топурак эрозиясынын кесепетинен урап түшкөн. Бадалин туристтер үчүн Кытай дубалынын эң көрүнүктүү жери болуп эсептелет. Бул аймак Мао Цзедундун убагында реставрацияланган болчу. Ал Пекинден 75 км алыстыкта жайгашкан. Пекинден бул жерге чейин автобус жана темир жол экспресси каттайт.

Мачу-Пикчу (Түндүк Америка, Перу)

Мачу-Пикчу - бул азыркы Перунун аймагынан орун алган Американын байыркы шаары. Аны которгондо «Эски чоку» деген маанини билдирет. Ал деңиз деңгээлинен 2450 метр бийиктикте тоо кыркасынын чокусунда жайгашкан.

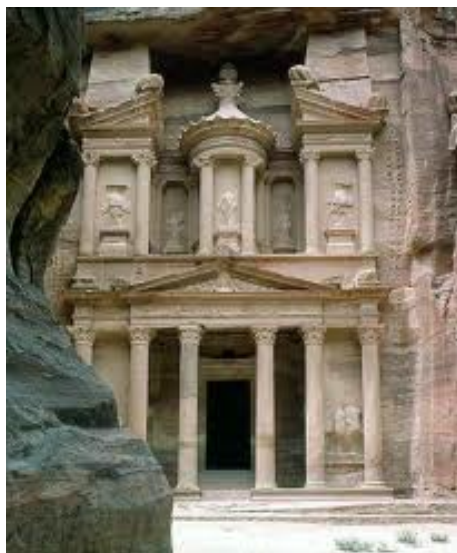

Айрым археологдордун божомолдору боюнча бул шаар инктердин башкаруучусу Пачакутек тарабынан 1440-жылы салынып 1532-жылга чейин жашап келген. Ал императордун резиденциясы катары салынган. Анда болгону 200 курулуш болгон. Бул шаар храмдардан, резиденциялардан, кампалардан жана эки кабаттуу үйлөрдөн турган. Бул имараттар жакшы иштетилген таштардан, бири-бирине кыналып тургузулган плиталардан салынган. Мында 1200 адам жашаган деп божомолдошот.

Азыркы мезгилде ЮНЕСКОнун дүйнөлүк мурасы деген макамды алгандан кийин Мачу-Пикчу массалык туризмдин борбору болуп калды. Бир күндө бул жерге 2000 турист келип кетет. Мачу-Пикчуга жетүү жеңил эмес. Туризмди колдоо максатында Агуас-Калиентес шаарына чейин поезд жолу жүргүзүлүп, бир күндө ондон ашык каттам жасалат. Андан ары Мачу-Пикчуга чейин серпантин жолу менен автобус жүрөт. Анын узундугу сегиз км түзөт.

Петра

(Азия, Иордания)

Петра - бул асканын ичине оюлуп салынган Иорданиядагы шаар. Бул шаар ар кайсы доордогу ар кандай басып алуучуларга таандык болуп келген. Алардын ар бири шаардын архитектурасына жаңы бир нерсени киргизип келишкен. Шаар жолоочулар үчүн эс алуучу жай катары курулган. Чөлдөрдү басып өткөн кербендер мында токтоп, ысыктан баш калкалап, шаардагы булактардан суу алып, эс алып өтүшчү. Аска ичиндеги үйлөр аптап күндөрү салкын болуп, жолоочуларга ысыктан сактанчу жай катары кызмат

кылып келген. Мындай ажайып имараттарды аска ичине куруу үчүн таш усталары канча убакыт кетиргени азыркыга чейин туристтерди таң калтырбай койбойт.

Келиңиз сүйлөшөлү

★ Суроолорго жооп бергиле.

1. Дүйнөнүн жети кереметин кайсы уюм аныктайт?
2. Кайсы учурда айрым бир курулуштар дүйнөнүн керемети деген наамга татыктуу болот?
3. Берилген маалыматка дагы кандай кошумчаңыз бар?
4. Сиз ушул керемет жайлардын кайсынысын көргөнсүз, эгерде көрсөнүз, ошол курулуш сизге кандай таасир калтырган?
5. Кыргызстандын аймагында дүйнөнүн кереметтерине кире турган тарыхый курулуш барбы?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү боштуктун ордуна тиешелүү көмөкчү этиштерди туура формада койгула.

1. Эртең биздикине келип _____, айта турган жаңылыгым бар.
2. Сиздин кагаздарыңыздын баарын карап _____ элекмин, бүткөндө өзүм сиз менен байланышам.
3. Дүкөнгө барып _____, үйдө нан калбай калыптыр.
4. Жолдон келе жатып, күркөдөн гезит ала _____.
5. Ал мугалим болуп 35 жыл эмгектенип _____, мына эми ардактуу эс алууга чыгып жатат.
6. Бул китептерди эжеңе ала _____, ал кечээ берип жибер деп суранган болчу.

7. Биз ага сүрөттөрүбүздү калтырып _____, эгерде жакса, ал бизге чала турган болду.
8. Бул маселени кызуу талкуулап _____ кийин, алар бир чечимге келишти.

2-көнүгүү. Мамычадагы сүйлөмдөрдү мааниси жагынан бириктирип жазгыла.

1. Биз ата-бабаларыбыз сактап келген улуу мурасыбызды	1. ушундай тыянакка келди.
2. Кечээ биздин делегация	2. мектептин мүдүрү болуп иштеп келе жатат.
3. Эртең сынак болот, ошондуктан	3. барктай билишибиз абзел.
4. Былтыр ата-энем Жети-Өгүз курортуна	4. Москвага иш сапары менен жөнөп кетти.
5. Ал бул ишти териштирип чыккан соң,	5. конок болуп кетиңиз.
6. Мүмкүн болсо, сиз эмки жыйынга	6. жакшы даярданып келгиле.
7. Биздикине келип,	7. барып эс алып келди.
8. Атам көп жылдан бери	8. баяндамаңызды ала келиңиз.

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттердин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

1. Сиз мен берген китепти окуп чык..., ал жактыбы?
2. Ал жыл сайын ушул курортко барып, дарыланып кел... .
3. Бөлмөдөн чыгып бара жатып, жарыкты өчүрө кет... .
4. Бизди көрөр замат, ал дароо качып кет... .
5. Балдарды бала бакчадан ала кел... унутпа.
6. Ал азыркыга чейин бул окуя тууралуу айтып кел... .
7. Долбоорду иштеп чык... кийин, аны президентке бекитүүгө жөнөтөбүз.
8. Кесиптешибиз ооруканада экен, силер андан кабар ала кел... .

4-көнүгүү. Кашаанын ичинде берилген этиштерден мааниси жагынан туура келгенин тандагыла.

1. Ал уулу жиберген катты (окуп кеткенден кийин, окуп чыккандан кийин, окуй келгенден кийин), бир нече мүнөт унчукпай отуруп калды.
2. Кетээрде эшикти (бекитип кет, беките кал, бекитип кел).
3. Кечээ биздин ишкананы каржы полициясынын кызматкерлери (текшерип жибершти, текшерип келишти, текшерип кетишти).

4. Ал бул багытта 2010-жылдан бери (эмгектенип чыгат, эмгектенип келет, эмгектенип кетет).
5. Алар таң атканга чейин (сүйлөшүп кетишти, сүйлөшө келишти, сүйлөшүп чыгышты).
6. Сиз дагы эле ошол адамды (күнөөлөп келе жатасызбы, күнөөлөп чыктыңызбы, күнөөлөп кеттиңизби).
7. Биз аны мейманканага (жайгаштырып келдик, жайгаштырып чыктык, жайгаштыра кеттик).
8. Мен аны көргөндө (коркуп чыктым, коркуп келдим, коркуп кеттим).

12-сабак

Тема: Этиштердин аналитикалык формалары (аналитические формы глагола)

- ❖ Буюмдардын баарын өз ордуна коюп салдым.
- ❖ Отургучту өз ордуна кое салды.
- ❖ Аны көрөр замат, белекти беките салыптыр.
- ❖ Ал бактан кулап кете жаздады.

* Этиш + -ып сал - ыргытып салды, берип салды (обозначает действие, которое было уже совершено, уже завершённое действие).	<i>Керек эмес кагаздарды ыргытып таштасаңыз болот.</i> <i>Ал баарына бул тууралуу айтып салган экен.</i>
* Этиш + -а/-й сал - ондой салды, кууруй салды (обозначает внезапное, неожиданное действие, либо действие, которое происходит быстро, моментально).	<i>Келери менен тамак бышыра салды.</i> <i>Мени көрөр замат, колундагы катты бере салды.</i>
* Этиш + -ып ташта - кубалап ташта, атып ташта (обозначает решительное и резкое действие).	<i>Аны үйдөн чыгарып таштагыла, экинчи келбесин.</i>
* Этиш + -а/-й жазда (ташта) - ыргытып ийе таштады (жаздады), кыйкырып ийе жаздады (обычно они состоят из трех компонентов, и обозначает действие, которое началось, но так и не завершилось)	<i>Шашып келе жатып, ташка чалынып, жыгылып кете жаздадым.</i> <i>Коркконунан баарын айтып ийе таштады.</i>

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Спорт чебери - мастер спорта, арасында - среди, дүйнөлүк чемпионат - чемпионат мира, жетишкендик - достижение, мекеме - учреждение, коомдук - общественный, ишмер - деятель, дене тарбия - физическая культура, анын ичинен - из них, мүчө - член.

Белгилүү спорт жылдыздары

Орзубек Пулетович Назаров - Кыргызстандын боксеру, профессионал-боксерлордун арасында өткөн дүйнөлүк чемпионаттын 7 жолку чемпиону, Жапониянын 5 жолку чемпиону, Азия менен Океаниянын 6 жолку чемпиону, Кыргызстандын эмгек сиңирген спорт чебери.

Орзубек Назаров профессионалдык рингде 27 таймашка катышып, анын ичинен 26 жолу жеңишке ээ болгон.

Ал спорттогу жетишкендиктери үчүн 1997-жылы Кыргыз Республикасынын «Даңк» медалы менен сыйланган.

Орзубек Назаров 1966-жылы 30-августта Кант шаарында туулган. Билими жогорку, ал 1995-жылы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия институтун аяктаган.

Эмгек жолун ал 1984-жылы «Эмгек резервдери» деген спорттук мекемеде дене тарбия инструктору болуп иштөөдөн баштаган. Андан кийин Кыргыз ССРинин мамлекеттик спорт комитетинде, Москвадагы СССР мамлекеттик спорт комитетинде дене тарбия инструктору болуп эмгектенген.

О. Назаров коомдук ишмер катары да элге таанымал. Ал Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик дене тарбия жана спорт агенттигинин коллегиясынын мүчөсү, Кыргызстандын улуттук олимпиада комитетинин мүчөсү, Кыргыз Республикасынын бокс федерациясынын президенти.

❖ Суроолорго жооп бергиле.

1. Бокстун тарыхы жөнүндө эмне билесиз?
2. Кыргызстанда бокс кандай деңгээлде өнүгүп жатат?
3. Орзубек Назаровдон башка дагы кандай боксчуларды билесиз?
4. Бокс адамдын ден-соолугуна зыян тийгизеби?
5. Сиз өзүңүз спорттун кайсы түрү менен машыгасыз?

❖ Машыга баштаган - начала заниматься, машыктыруучу - тренер, таң калтырды - удивил, сиңирип алуу - впитывать, илип алуу - схватывать, уруу ыкмалары - техника удара, өздөштүрүү - освоить, умтулуу - стремиться, ири - крупный, мелдеш - соревнование, биринчи ирет - впервые, өзгөрүү - измениться, эскерүү - вспоминать, чейрек финал - четверть финал, наам - звание, татыктуу болуу - удостоиться, эң мыкты - лучший.

Мария Шарапова 1987-жылы 19-апрелде Сибирдеги Нягань деген шаарда туулган. Мария теннис менен 4,5 жашынан машыга баштаган. Бул мезгилде анын үй-бүлөсү Сочиге көчүп келген болчу. Анын биринчи машыктыруучусу Юрий Юдкин болгон.

«Мени бир көргөндө эмне таң калтырды. Ал 4,5 жашында эле аябай акылдуу кыз болчу. Маша мен айткандын, ага көрсөткөндүн баарын өзүнө сиңирип алчу. Бүт нерсени бир айтканда эле илип алчу. Ал азыркыга чейин көпчүлүккө түшүнүксүз уруу ыкмаларын өздөштүрүп алган болчу. Жети жашында ал кичинекей чебер болуп чыкты. Турмушта ал жумшак, ак ниет, жайдары кыз, бирок ракетканы колуна алганда ал такыр өзгөрүп, эч кимден коркпогон, жеңишке умтулган кичинекей чеберге айланчу. Мен аны менен иштеген үч жылдын ичинде ал мага бир да жолу «чарчадым» деп айткан эмес» - деп эскерет анын машыктыруучусу.

Мария 2001-жылы Сарасотада өткөн чондордун турниринде биринчи ирет ойноп чыккан. Мына ушундан баштап ал ири мелдештерде өзүнүн күчүн сынай баштаган. 2004-жылы Маша дүйнөнүн эң күчтүү 20 теннисист аялдарынын катарына кошулат. Ал Ролан Гарростогу чейрек финалга чыгат. Адегенде ал Бирмингемдеги турнирдин жеңүүчүсү, ал эми 2004-жылы 3-июлда Уимблдондун эки жолку чемпиону америкалык Серена Уильямсты жеңип алат.

Мария Шарапова 18 жашында дүйнөнүн экинчи ракеткасы деген наамга татыктуу болгон. Ал үч номинация боюнча алдыңкы орунда турган - «WTA Tour версиясы боюнча 2004-жылдын эң мыкты теннисисти», «Эң прогрессивдүү оюнчу», «Көрүүчүлөр жактырган оюнчу» деген байгелердин ээси.

❖ Суроолорго жооп бергиле.

1. Теннис боюнча ири мелдештер кайда өтөт?
2. Мария Шараповадан башка дагы кайсы белгилүү теннисчилерди билесиз?
3. Спортто чоң ийгиликтерге жетишүү үчүн эмне кылыш керек деп ойлойсуз?
4. Кыргызстанда теннис боюнча мелдештер болобу?
5. Сиз теннис ойнойсузбу?

❖ Спорттун түрү - вид спорта, катышуу - участвовать, тандоо - отбор, отборочный, каршы - против, оюн - игра, ынандыруу - убедить, коңшулаш - соседний, топ - группа, атаандаш - соперник, эсеп менен - со счетом, утуп алуу - выиграть, каражаттар - средства, чектелүү - ограниченные, мүмкүнчүлүктөр - возможности, расмий - официальный, тажрыйба - опыт.

Дордой футбол командасы

Футбол Кыргызстанда популярдуу спорттун түрү болуп саналат. Кыргызстандын футбол командасы континенталдык турнирдин финалына катыша элек, бирок антсе да анын келечеги кең экендиги жана потенциалы чоң экендиги көрүнүп турат. Кыргыз футболчулары Сингапурдун командасын жеңип, ал эми Дүйнөлүк Кубок - 2002 тандоо турниринде Бахрейн менен Кувейттин футболчуларына каршы ойноп, жакшы

жетишкендиктерди көрсөтө алды. Анын эң ири жеңиши бул 1997-жылдагы Мальдивдерге каршы оюну. Анда биздин футболчулар 6:0 эсеп менен жеңишке ээ болушкан.

Германия-2006 дүйнөлүк чемпионатка тандоо жүрүп жатканда, биздин футболчуларыбыз Кыргызстандын футболунун келечеги бар экенине баарын ынандырышкан. Бахрейн, Сирия жана коңшулаш Тажикистан менен бир топто болуп, атаандаштарын таң калтырышкан. Алар ФИФАнын рейтингинде 70 орунга жогору турган Сириянын командасын 1:0 эсеп менен утуп алышкан.

Кыргызстандын футболчуларынын физикалык жактан жакшы даярдыктары бар. Бирок, тилекке каршы, Федерациянын каражаттары чектелүү болгондуктан, эл аралык матчтарга катышуу үчүн мүмкүнчүлүктөр жок. Ошол себептен расмий турнирлердин тажрыйбасын алуу биздин командабызга абдан кыйын болуп жатат.

❖ таанымал - известный, мыкты - лучший, негизделген - основан, көлөмүндө - в размере, киреше - доход, бүт мүмкүн болгон - всевозможные, жалгыз - единственный, зор - огромный, ийгиликке жеткен - достиг успехов, негиздөөчү - основатель, мурунку - прежний, бывший, чабуулчу - нападающий, деп таанылган - был признан, сыйлык - награда.

«Барселона» футбол клубу бүт дүйнөгө таанымал мыкты футбол клубдарынын бири. Ал 1899-жылы башында Жоан Гампер турган швейцардык, британиялык, испандык жана каталондук футболчулар тарабынан негизделген. Клубдун негизги стадиону - Камп-Ноу. Ал европадагы эң чоң стадион болуп эсептелет. Футбол командасынан сырткары клубда дагы баскетбол, гандбол, ролик хоккейи боюнча профессионалдуу командалар бар.

2006-2007-жылдардагы сезондо «Барселона» дүйнөдөгү эң бай клубдардын ичинен 291,1 млн. евро көлөмүндөгү кирешеси менен үчүнчү орунду ээлеген.

2009-жылы Барселона бир жылдын ичинде бүт мүмкүн болгон ири турнирлерде жеңишке ээ болгон жалгыз европа клубу катары зор ийгиликке жеткен. Ошондой эле Барселона эң жогорку испандык дивизиондо туруктуу турган үч команданын бири болуп эсептелет, башка экөөсү бул - «Реал Мадрид» жана «Атлетик Бильбао».

1908-жылы клубдун негиздөөчүлөрүнүн бири, мурунку форвард Хоан Гампер биринчи жолу клубдун президенти болуп калат. Ал беш жолу клубдун президенти болуп шайланат. Гампер клуб үчүн көп иштерди жасаган. Анын президенттик доорунда «Барселона» чоң жетишкендиктерге ээ болот.

«Барселонанын» башкы голеодору - Лео Месси.

Месси 1987-жылы 24-июнда Аргентинада төрөлгөн. Месси футбол менен беш жашынан машыга баштаган. Лионель он бир жашында үй-бүлөсү менен Барселонага көчүп келип, он үч жашынан «Барселонанын» жаш оюнчулар командасында ойной баштайт.

Месси — 2008-жылкы олимпиаданын чемпиону, 2005-жылкы жаш оюнчулар арасында чемпион (турнирдин мыкты оюнчусу жана мыкты бомбардири) болгон. «Барселонада» беш жолу Испаниянын чемпиону болгон. 2007, 2009 жана 2010-жылдардагы сезондордо Испаниянын эң мыкты оюнчусу деп таанылган. Чемпиондор лигасынын үч жолку жеңүүчүсү. 2009 - жылы Лионель Месси УЕФА-нын версиясы боюнча клубдук европа футболундагы жылдын эң мыкты футболчусу жана Чемпиондор лигасынын эң мыкты чабуулчусу деп таанылган.

Месси 2009-жылы Европанын мыкты футболчусу катары «Алтын топтун» ээси болгон. 2009-жылы 19-декабрда Месси Абу-Дабиде финалдык матчта гол киргизип, клубдар арасында дүйнөлүк чемпион болуп калды.

21-декабрда ал ФИФА-нын версиясы боюнча 2009-жылдын мыкты футболчу деп таанылып, «Бриллиант тобуна» ээ болот.

2011-жылы 10-январда 2010-жылдагы Дүйнөнүн мыкты футболчусу деп таанылган. «ФИФА-нын алтын тобу» биринчилерден болуп Мессиге ыйгарылат.

2011-жылы 25-августта Мессиге УЕФА-нын версиясы боюнча «Европадагы мыкты оюнчу» деген сыйлык ыйгарылган.

❖ **Батыра алат - сможет вместить, ийгиликтүү - успешный, көрсөткүч - показатель, боюнча - по, андан сырткары - кроме этого, катарына кирет - входит в ряд, дайындалуу - назначаться, курама - сборный, ыйгаруу - вручить, присвоить.**

Манчестер Юнайтед футбол клубу

«Манчестер Юнайтед» футбол клубу - дүйнөдөгү популярдуу футбол клубдарынын бири. Ал 1878-жылы негизделген.

«Юнайтеддин» стадиону «Олд Траффорд» 1910-жылы ачылган. Ал Англиядагы «Уэмблиден» кийинки эң ири футбол стадиону болуп саналат. Бул стадион 76 миң адамды батыра алат.

«Манчестер Юнайтед» тарыхта ээлеген титулдарынын саны боюнча англиялык клубдардын эң ийгиликтүүлөрүнөн болуп эсептелет. Акыркы 20 жылдын ичинде 27 ири байгеге ээ болуп, Англиянын эң ийгиликтүү клубу деп таанылган. «Юнайтед» 19-чу жолу Англиянын чемпионатын жеңип алып, бул көрсөткүч боюнча «Ливерпульдун» алдына чыгат. В 1968-жылы «Манчестер Юнайтед» акыркы оюнда Португалиянын «Бенфика» командасын 4:1 эсеп менен утуп, Европа чемпиондорунун Кубогуна ээ болгон биринчи Англиялык футбол клубу болуп калган.

2008-жылы «Юнайтед» финалдык оюнда Лондондун «Челси» командасын жеңип, дагы бир ирет Чемпиондор лигасын утуп алат. Андан сырткары «Юнайтед» Англиянын кубогун 11 жолу утуп алган.

Азыркы мезгилде «Манчестер Юнайтед» эң жогорку кирешелүү футбол клубдарынын катарына кирет. 2011 -жылы «Forbes» журналы клубдун кирешесин \$1,86 млрд. деп баалаган.

Команданын башкы машыктыруучусу - Алекс Фергюсон, ал бул кызматка 1986-жылы дайындалган.

Криштиану Роналду душ Сάνтуш Авейру — Испаниянын «Реал Мадрид» клубуна жана Португалиянын курама командасына ойногон португалиялык футболчу. Ал 1985-жылы 5-февралда Португалияда төрөлгөн. Криштиану Роналду футбол тарыхында дүйнөдөгү эң кымбат футболчу катары белгилүү. Анын «Манчестер Юнайтедден» «Реалга» өтүшү үчүн 83 млн фунт стерлинг төлөнүп берилген. Азыркы мезгилдин эң мыкты футболчуларынын бири деп саналат.

Роналду Европа 2004 чемпионатынын эң мыкты жаш оюнчусу деп таанылган. 2006-2007-жылдары Англиянын премьер-лигасынын чемпиону болгон. 2008-жылы УЕФА-нын версиясы боюнча европалык клубдук футболдо жылдын эң мыкты

футболчусу жана Чемпиондор лигасынын эң мыкты оюнчусу деп таанылып, ага Европанын эң мыкты футболчусу катары «Алтын топ» ыйгарылган. Ошентип ал «Юнайтеддин» тарыхында төртүнчү болуп, ал эми акыркы 40 жылдын ичинде биринчи болуп бул жогорку наамга татыктуу болгон. 2009-жылы 12-январда Криштиану Роналдуга 2008-жылдын эң мыкты футболчусу катары «ФИФА-дагы жылдын оюнчусу» деген сыйлык ыйгарылган.

Келиңиз сүйлөшөлү

❖ Суроолорго жооп бергиле.

1. Футбол оюну кайсы өлкөдө пайда болгон?
2. Футболдун тарыхы жөнүндө эмне билесиз?
3. Дүйнөдөгү белгилүү футбол клубдары кайсылар?
4. Кайсы белгилүү футболчуларды атай аласыз?
5. Кыргызстанда футбол кандай деңгээлде өнүгүп жатат?
6. Кыргызстандын кайсы футбол командаларын билесиз?
7. Кыргыз футболчуларын колдоо максатында кандай иш-аракеттер көрүлүүдө?
8. Сиз футболго кызыгасызбы?
9. Кайсы футбол командасына күйөсүз?
10. Сиз өзүңүздү чыныгы футбол күйөрманымын деп атай аласызбы?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Төмөнкү көмөкчү этиштерди катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Ыргытып салды _____.
2. Ыргытып таштады _____.
3. Ыргыта салды _____.
4. Ыргытып ийе таштады _____.
5. Түшүрүп салды _____.
6. Түшүрүп таштады _____.

7. Түшүрүп ийе жаздады _____.
8. Бере салды _____.
9. Берип таштады _____.
10. Берип ийе жаздады _____.

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү боштуктарга мааниси жагынан туура келген көмөкчү этиштерди койгула.

1. Керек эмес буюмдардын баарын _____.
2. Колундагы баштыкты мага _____, сыртка чуркап чыгып кетти.
3. Бөлмөдө караңгы болгондуктан, бир нерсеге чалынып, _____.
4. Келери менен бат эле тамак _____.
5. Бүт кагаздарды даректерине _____.
6. Иштин маңызын түшүнбөй, мени дароо эле _____.
7. Терезедеги гүлдү жерге _____.
8. Ал ачуулангандыктан, сүрөттөрдү _____.

(түшүрүп ийе жаздады, ыргытып таштадык, айыптай салдың, жыгылып кете жаздадым, айрып таштады, бере салды, таратып салды, жасай салды)

3-көнүгүү. Кашааны ачып, боштуктун ордуна мааниси жагынан туура келген көмөкчү этишти койгула.

1. Ал буюмдарын _____ (иреттеп ийе жаздады, иреттей турду, иреттеп салды).
2. Чыгып бара жатып, терезелердин баарын _____ (ачып ийе жазда, ачып сал, ачып ал), үйгө таза аба кирсин.
3. Аны ачуулантпай, сураганын _____ (берип ташта, берип ал, берип жибер).
4. Конокторго бат эле дасторкон _____ (жайып ийе жаздады, жайып берди, жая салды).
5. Ал коркуп кетип, _____ (кыйкырып салды, кыйкырып ийе жаздады, кыйкырып койду).
6. Ал чыныгы уста, сынган буюмдарды бат эле _____ (оңдой турат, оңдоп ийе таштайт, оңдоп салат).
7. Аны өткөн жумада эле жумуштан _____ (бошотуп ийе жаздашкан, бошотуп салышкан, бошотуп беришкен).
8. Балам оюнчуктарын жерге _____ (чача туруптур, чачып ийе жаздаптыр, чачып салыптыр), аларды өз ордуна коеюн.

13-сабак

Тема: Татаал сүйлөмдөр

(Сложные предложения)

- ❖ Анын келгенин байкабаптырмын.
- ❖ Сиздин бул жөнүндө айтарыңызды билгенмин.
- ❖ Менин иштеп жатканымды көрүп, тоскоол болбоюн деп чыгып кетти.
- ❖ Алар биздин келгенибизге кубанышты.

Дүйнөдөгү бай адамдар

Бул жылы да Мексикалык медиамагнат Карлос Слим Forbes журналынын версиясы боюнча дүйнөдөгү бай адамдардын тизмесин жетектеди. Ал бул тизменин башын үч жыл катары менен ээлеп келе жатат. Экинчи жана үчүнчү орунду Microsoft-тун негиздөөчүсү Билл Гейтс менен финансист Уоррен Баффет ээледі. Forbes Россиянын эң бай адамдары деп Алишер Усманов менен Владимир Лисинди атады. Андан сырткары дагы Россиянын 11 жараны бул тизменин биринчи жүз адамынын катарына кирди. Жалпысынан Forbes журналынын аналитиктери дүйнөдөгү 56 өлкөдөн 1226 миллиардерди эсептеп чыгышкан.

- ❖ Негиздөөчү - основатель, каржылык - финансовый, өнөр жай - промышленный, промышленность, ээси - владелец, баалоо - оценивать, адистик - специальность, ээ болуу - получить, кыймылсыз мүлк - недвижимость, тоо кен - горнорудный, таасир - влияние, кеңейүү - расширяться, үлүш - доля, кайрымдуулук - благотворительность, айкел - скульптура.

СлимЭлу Карлос

Мексикалык бизнесмен, CarsoGroup компаниясынын негиздөөчүсү жана президенти, андан башка ондогон телекоммуникациялык, каржылык жана өнөр жай компанияларынын ээси Карлос Слим Forbes журналынын версиясы боюнча 2010-жылдан бери дүйнөнүн эң бай адамы деп саналат. 2012-жылы анын байлыгы 69

млрд.долларга барабар деп бааланган.

Карлос СлимЭлу 1940-жылы 28-январда Мехикодо туулган. Анын атасы балдарын кичинекей чагынан баштап бизнеске үйрөткөн. 1961-жылы Карлос Слим Мехиконун Улуттук автономиялык университетин аяктап, инженер деген адистикке ээ болгон. 1966-жылы ал кыймылсыз мүлк агенттигин негиздеген. Мына ушул агенттиктин артынан ал өзүнүн алгачкы капиталын чогулта алды. Кийин ал Cigitam деген тамеки чыгаруучу фирманы сатып алган. 1990-жылдардын башында CarsoGroup компаниясына химиялык, тоо кен өндүрүү жана металлургиялык ишканалар, соода, банк жана мейманкана бизнеси да кирди.

1990-жылы CarsoGroup компаниясы Telmex деген ири мексикалык телекоммуникациялык операторду сатып алууга катышып, 20% үлүшкө ээ болгон.

1990-2010-жылдары телекоммуникациялык сектордо СлимЭлунун таасири кеңейди. Ошондой эле ал NewYorkTimes менен Citibank-тын бир нече активдерин сатып алган. Андан сырткары ал Испаниялык CaixaBank-тын жана Испаниядагы эң ири медиакомпаниянын үлүштөрүнүн ээси болуп калган.

СлимЭлу бир нече кайрымдуулук фонддорун жетектеп келет. Ошондой эле ал мектептерди, унаа объекттерин курууну жана жумуш ордуларын түзүүнү инвестициялайт. Андан башка ал рак жана диабет оорусу менен күрөшүү боюнча жеке институт-фондун түзгөн. Аялынын урматына Мехикодо «Сумаи» деп аталган музейди ачкан.

СлимЭлунун алты баласы бар. Анын уулдары атасынын бизнесин улантып иштеп келе жатышат. Ал бейсболго, тарыхка жана искусствого кызыгат, Родендин айкелдерин жана Пикассо менен Ван Гогдун сүрөттөрүн жыйнайт.

❖ **Катарына кирет - входит в ряд, биргеликте - совместно, негиздөө - основать, программалаштыруу - программирование, долбоор - проект, иштеп чыгуу - разработать, колдонуучулар - пользователи, ийгиликтүү - успешно, атаандашуу - конкурировать, массалык көрүнүш - массовое явление, ажырагыс бөлүгү - неотъемлемая часть, саламаттык сактоо - здравоохранение, билим берүү - образование, тилектештик - содружество, ардактуу - почетный, наам - звание, татыктуу болуу - быть удостоенным.**

Билл Гейтс

Америкалык программист жана ишкер Билл Гейтс планетадагы эң бай деген адамдарынын катарына кирет. Ал Пол Аллен менен биргеликте Microsoft корпорациясын негиздеген.

Уильям Генри Гейтс III 1955-жылы 28-октябрда Сиэтлде адвокат менен мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал мектепте окуп жүргөн кезинде эле программалаштырууга кызыга баштайт. Ал мектеп курагында программалык долбоорлордун үстүндө иштеп, акча таба баштаган.

1975-жылы ал мектептеги досу Пол Аллен менен биргеликте Microsoft деген фирманы негиздеген. Ушул компанияда иштеш үчүн, ал Гарвард университетинен үчүнчү курсту бүтпөй чыгып кеткен. Microsoft компаниясы IBM компаниясына персоналдык компьютер үчүн MS-DOS операциялык системасын сатып, өзүнүн алгачкы масштабдуу ишин баштаган.

1985-жылы Windows операциялык системасынын алгачкы версиясын иштеп чыгышкан. Ал эми 1990-жылы чыккан Windows 3.0, андан кийин чыккан Windows 3.1 жана WindowsforWorkgroups 3.11 версияларын колдонуучулар ийгиликтүү иштете башташкан. Microsoft компаниясынын продукциялары бара-бара өз позицияларын бекемдеп, башка өндүрүүчүлөр аны менен атаандаша албай калышты.

1994-жылы интернет түйүнүн пайдалануу массалык көрүнүш боло баштагандан кийин, Microsoft корпорациясы InternetExplorer браузерин иштеп чыккан. Ал Windows 98 операциялык системасынын ажырагыс бөлүгү болуп калган.

Билл Гейтс 1998-жылы Microsoft корпорациясынын президенттик кызмат ордун бошотуп берген. 2000-жылы ал башкы аткаруучу мүдүрдүк кызмат ордунан да кетип, программалаштыруу жана кайрымдуулук иштери менен алектене баштаган.

Гейтс аялы менен чогуу Билл менен Мелинда Гейтстин Фондун түзүп, саламаттык сактоо жана билим берүү тармактарында кайрымдуулук иштерин жүргүзө баштаган.

Билл Гейтс Британиялык тилектештик өлкөлөрдө кайрымдуулук иштери үчүн 2005-жылы Британия империясынын ардактуу рыцары деген наамга татыктуу болгон. 2006-жылы Forbes журналы аны дүйнөнүн эң бай адамы деп атап, эксперттер анын байлыгы 50 млрд. долларды түзөт деп баалаган.

❖ Эл аралык мамилелер - международные отношения, кенже илимий кызматкер - младший научный сотрудник, башкы мүдүрү - генеральный директор, ишкердик - предпринимательство, жигердүү - активно, энчилеш - совладелец, таанымал - известен, таандык болгон - принадлежавший.

Алишер Усманов

Алишер Усманов 1953-жылы 9-сентябрда Өзбекстандагы Наманган облусунун Чуст шаарында туулган. 1976-жылы ал Москвадагы мамлекеттик эл аралык мамилелер институтун аяктаган. Институтту бүткөн соң ал Өзбекстанда Илимдер Академиясында кенже илимий кызматкер болуп иштеген. Ошондой эле ал ага референт, кийин тынчтыкты коргоо боюнча тышкы экономикалык ассоциациясынын башкы мүдүрү болуп иштеген.

1980-жылдын аягынан ал ишкердик менен жигердүү алектене баштаган. Ал бул мезгилде «Вита» деп аталган өзбек-бельгиялык биргелешкен ишкананын вице-президентинин кызматын аткарып турган.

Алишер Усманов «Газпроминвестхолдинг»-дин башкы мүдүрү, «Медиахолдинг»-дин жана «Коммерсантъ» басма үйүнүн ээси, «Металлоинвест» холдингинин, «Муз-ТВ» телеканалынын жана Лондондук «Арсенал» футбол клубунун энчилеши. Ал Россиялык фехтование Федерациясынын президенти. Усманов меценат катары да таанымал. Ал 2007-жылы Галина Вишневская менен анын күйөөсү Мстислав Ростроповичке таандык болгон сүрөттөрдүн коллекциясын Вишневскаядан 72 млн. долларга сатып алып, аны мамлекетке өткөрүп берген.

Келиңиз сүйлөшөлү

1. «Forbes» журналынын версиясы боюнча 2012-жылдын эң бай адамы ким болгон?
2. Жогоруда аталган дүйнөнүн эң бай адамдарынан башка дагы кимдер тууралуу маалымат бере аласыз?
3. Ийгиликтүү адам деп кимдерди атай аласыз?
4. Сиздин оюңузча ийгиликтүү болуш үчүн, адам эмне кылыш керек?
5. Эгерде сиз бай адам болсоңуз, кайрымдуулук иштери менен алектенмексизби?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү жактагыла.

Менин	<u>барганым</u>	укканым	көргөнүм
Сенин	<u>барганың</u>	_____	_____
Сиздин	<u>барганыңыз</u>	_____	_____
Анын	<u>барганы</u>	_____	_____
Биздин	<u>барганыбыз</u>	_____	_____
Силердин	<u>барганыңар</u>	_____	_____
Сиздердин	<u>барганыңыздар</u>	_____	_____
Алардын	<u>барганы</u>	_____	_____

2-көнүгүү. Берилген сөздөрдү жөндөгүлө.

Үлгү:

- А. келгеним
И. келгенимдин
Б. келгениме
Т. келгенимди
Ж. келгенимде
Ч. келгенимден

А.	айтканым	ырдаганы	күткөнүбүз
И.	_____	_____	_____
Б.	_____	_____	_____
Т.	_____	_____	_____
Ж.	_____	_____	_____
Ч.	_____	_____	_____

3-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна жөндөмө мүчөлөрүн улап жазгыла.

1. Сиздин келгениңиз... байкабай калыптырмын. 2. Таанышканым... кубанычтамын. 3. Жардам бергениңиз... чоң ыракмат. 4. Кубанганыбыз... себебин түшүнүп жатасызбы? 5. Талашканың... эч кандай пайда чыкпайт. 6. Анын ырдаганы...

уктунузбу? 7. Азаматтын бул жерде иштегени... бир жыл болду. 8. Практикага чыкканыбыз... пайдасы тийди. 9. Досум айтканым... көнбөдү. 10. Кыргыз тилин үйрөнүп жатканың... катта жаздыңбы?

4-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү келер, учур жана өткөн чакта колдонула.

Үлгү: окуп жатканыбыз, окуганыбыз, окурубуз.

Менин	бара <u>жатканым</u>	бар <u>ганым</u>	барар <u>ым</u>
Сенин	ырда _____,	ырда _____,	ырда _____,
Сиздин	күт _____,	күт _____,	күт _____,
Анын	жаз _____,	жаз _____,	жаз _____,
Биздин	ук _____,	ук _____,	ук _____,
Силердин	кет _____,	кет _____,	кет _____,
Сиздердин	аткар _____,	аткар _____,	аткар _____,
Алардын	оку _____,	оку _____,	оку _____,

5-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

1. Апам азыр үйгө кел_____ айтты. 2. Мен эмки айда өргүүгө чык_____ кесиптештерим билет. 3. Кечээ эле ал жөнүндө сүйлөш_____ унутуп калдыңбы? 4. Саат беште Азизди бала бакчадан ал_____ унутуп калба. 5. Азыркы мезгилде мен бул долбоордун үстүндө иште_____ отчётомда билдирдим. 6. Алар бул үйгө былтыр көчүп кел_____ айтышты. 7. Сиздин бул тапшырманы өз убагында аткар_____ ишенем. 8. Мен ага телефон чалганда, ал жаңылыктарды көр_____ айтты. 9. Алар менин сунушума макул бол_____ айтышты. 10. Мен дагы бир саат кармал_____ айтып коёюн деп чалып жатам.

6-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү которгула.

1. Я был удивлен, что вы не сказали им об этом.
2. Он сказал, что вопрос будет обсужден, как только директор вернется из командировки.
3. Я был уверен, что вы написали им, что мы получили их заказ.
4. Он сказал, что в этом журнале печатаются статьи по сельскому хозяйству.
5. Я сказал, что прочту эту книгу после того, как сдам экзамены.

6. Она сказала, что получает письма от отца каждый день.
7. Я только что узнал, что представитель фирмы заявил на совещании, что согласен на наши условия.
8. Они сообщили, что на следующей неделе в филармонии состоится праздничный концерт с участием звезд кыргызской эстрады.

7-көнүгүү. Көп чекиттердин ордуна керектүү мүчөлөрдү улагыла.

1. Биз сизди кечээ университеттен көр... кураторубузга айттык.
2. Мен сиздин дагы эле иштеп жүр... таң калам.
3. Биздин кабарчыбыз эки өлкөнүн премьер-министрлери бул келишимге кол кой... кабарлады.
4. Окумуштуу өз баяндамасында кыргыз жазмасы илгертен эле пайда бол... белгилеп өттү.
5. Мен сиздин эртең учуп кет... азыр гана уктум.
6. Аба-ырайы бузулганына карабай, менин тоого бар... угуп, алар таң калышты.
7. Апасы уулунун уктап жат... көрүп, акырын бөлмөнүн эшигин жаап койдү.
8. Ал мурда ушул жерде, так ушул үйдө жаша... эстеди.

8-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Мен *сенин* мүдүр менен *сүйлөшүп жатканыңды* көрүп, ...
2. Мен трибунага чыкканда эмне *айтарымды* билбей, ...
3. *Анын келе жатканын* байкабай, ...
4. Мен *анын* бул ишти так *аткараарына* ишенип, ...
5. Ал конокторду аэропорттон *күтөрүн* айтып, ...
6. Президент мугалим менен врачтардын айлыгын *көбөйтө турганын* айтып, ...
7. Мен аларга бул тууралуу *билеримди* алдын-ала эскертип, ...
8. Мен *силердин сүйлөшүп жатканыңарга* жолтоо болбой, ...

14-сабак

Тема: Татаал сүйлөмдөрдү кайталоо

(Повторение сложных предложений)

- ❖ Анын айткандары туура экенине ынандым.
- ❖ Сиздин келгениңизге баарыбыз кубанып жатабыз.
- ❖ Премьер-министр өз сөзүндө мугалимдердин айлыгы көбөйгөнүн билдирди.
- ❖ Бул айымдын саясаттагы ролу чоң экенин баарыбыз билебиз.

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Саясатчы - политик, убактылуу өкмөт - временное правительство, атайын - специальный, өткөөл мезгил - переходный период, ылайык - согласно, в соответствии, жыйынтыктары боюнча - по результатам, ант - присяга, жактоо - защищать, төрага - председатель, орун басар - заместитель, элчилик - посольство, Бириккен улуттар уюму - Организация объединенных наций, катчы - секретарь, өкүл - представитель, жөнгө салуу - регулировать, регулирование.

Президент айымдар

Рóза Исáковна Отунба́ева саясатчы жана дипломат, Кыргызстандын социал-демократтар партиясынын лидери. 2010-жылдагы апрель окуяларынан кийин убактылуу өкмөттүн башчысы болуп калган. 2010-жылдын 19-майында Убактылуу өкмөттүн атайын декрети менен Кыргызстандын өткөөл мезгилинин президенти болуп дайындалган. Бул декретке

ылайык Президенттин бийлик укуктары 2011-жылдын 31-декабрына чейин бекитилген. 2010-жылдын 27-июнунда өткөн референдумдун жыйынтыктары боюнча Кыргыз Республикасынын президенти болуп шайланып, 2010-жылдын 3-июлунда эл алдында ант берген.

Роза Отунбаева 1950-жылы 23-августта Фрунзе шаарында туулган. Мектепти алтын медаль менен аяктаган. 1972-жылы Москва мамлекеттик университетинин философия факультетин аяктап, ошол жерге аспирантурага өткөн. Германияда стажировкадан өткөн.

1975-жылы диссертациясын ийгиликтүү жактап, философия илимдеринин кандидаты болгон.

1975-1981-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетте окутуучу, ага окутуучу, доцент, анан кафедра башчысы болуп эмгектенген.

1986-1989-жылдары Кыргыз ССРинин Министрлер кеңешинин төрагасынын орун басары, Тышкы иштер министри болуп иштеген.

1990—1991-жылдары ЮНЕСКО иштери боюнча СССРдин комиссиясынын төрагасынын кызматын аркалап жүргөн.

Роза Отунбаева бир нече жыл элчилик кызматта да эмгектенип жүргөн. Ал Малайзияда, АКШ-да, Великобритания менен Ирландияда Кыргызстандын элчиси болуп иштеген.

2002-жылдын май айынан баштап Грузияда БУУ-нун (Бириккен улуттар уюмунун) башкы катчысынын атайын өкүлүнүн орун басары болгон. Ушул эле мезгилде ал грузия-абхаз конфликтин жөнгө салуу боюнча БУУ-нун башкы катчысынын атайын өкүлү болгон.

Кыргыз, орус жана англис тилдеринде эркин сүйлөйт. Бир уул, бир кыздын энеси.

❖ **Бүткүл элдик шайлоо - всенародные выборы, билими боюнча - по образованию, укукчу - юрист, ишмердүүлүк - деятельность, жүргүзүү - ведение, вести.**

Кристина Фернандес де Киршнер Аргентинанын президенти. Ал күйөөсү Нестор Киршнер бул жогорку кызмат ордуна кеткенден кийин эле президент болуп калган. Бул айым өз өлкөсүндө экинчи президент айым болгон. Кристина Фернандес де Киршнер бүткүл элдик шайлоодо президент болуп шайланган айымдардан биринчи. Билими боюнча укукчу. Ал адвокаттык, партиялык ишмердүүлүгүн жүргүзүп жүргөндө да өз үй-бүлөсү жөнүндө унуткан

эмес. Анын эки баласы бар. Кристина де Киршнер дүйнөдөгү эң сулуу саясатчы айымдардын катарына кирет.

- ❖ **Бүтүрүүчү - выпускник, выпускница, даража - степень, каржы - финансы, жардамчысы - помощник, сынга алуу - критиковать, камакка алынуу - быть арестованным, айдалып кетүү - быть изгнанным, эмгектенүү - трудиться, работатъ, кайтып келүү - вернуться, шайлануу - избираться.**

Элен Джонсон-Серлиф Либериянын президенти. Бул айым Африка континентинде аялдардын ичинен биринчи жолу президент болуп шайланган. Ал Гарварддын бүтүрүүчүсү. МВА-нын даражасын алган соң, Либерия мамлекетинин Каржы министринин жардамчысы кызматына чакырылган. Бир нече жылдан кийин ал Каржы министри болуп дайындалган. Элен өлкөдөгү режимди катуу сынга алгандыгы үчүн 10 жылга камакка алынып, кийин бошотулган соң, Либериядан айдалып кеткен. Бирок ал буга да моюн сунган жок. Ал африкалык «Сити-банктын» вице-президенти болуп эмгектенген. Бир нече убакыттан кийин ал кайра өз Мекенине кайтып келип, президент болуп шайланган. Ал төрт уулдун энеси.

- ❖ **Ээлөө - занимать, оңой - легко, үмүт - надежда, изилдөөлөр - исследования, маалыматтар - сведения, данные, жыныстык белги боюнча - по половому признаку, олуттуу - серьезный, көйгөй - проблема, башкаруу - править, сынак - конкурс, жеңүүчүсү - победитель, победительница.**

Прадибха Патиль Индиянын президенти. Индия - парламенттик республика, президенттин ролу анда анча чоң эмес, бирок антсе да аял кишиге мындай кызмат ордун ээлөө оңой эмес. Прадибха Патиль - индиялык аялдардын үмүтү. Анткени жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча бул өлкөдө жыныстык

белгиси боюнча дискриминация олуттуу көйгөйлөрдөн болуп келүүдө. Аткаруучулук бийликти бул мезгилде премьер-министр болуп шайланган Индира Ганди башкарып турган. Пратибха президенттик кызматты 72 жашында өз колуна алган. Өз убагында колледжде өткөн сулуулук сынагынын жеңүүчүсү адвокат болуп иштеп, 27 жашынан саясатка аралаша баштаган. Президент болордун алдында ал штаттын губернатору болуп эмгектенген. Ал күйөөгө чыгып, бир уулдуу жана бир кыздуу болгон.

❖ **Укукчу - юрист, саясый - политический, майдан - арена, кадам - шаг, бириктирүү - объединение, жигердүү - активный, жактоочу - сторонник, сторонница, кызыкчылык - интерес, айлык акы - заработная плата, төмөндөтүү - снизить.**

Мэри Макэлис Ирландиянын президенти. Мэри Макэлис мектепти эң жакшы баалар менен аяктап, Белфаст университетине өткөн. Ал укукчу адистигине ээ болуп, 24 жашында Дублиндеги белгилүү университеттин эң жаш профессору болуп калган. Ал саясый партияга киргенден кийин, саясат майданында өзүнүн биринчи кадамдарын жасай баштады. Мэри Макэлис Ирландияны бириктирүүнүн жигердүү жактоочусу болгон. Бүгүнкү күндө ал бүткүл элдик шайлоодо экинчи мөөнөткө шайланган президент айым. Бул президент айым өлкө кызыкчылыгы үчүн өзүнүн айлык акысын 10% төмөндөтүп алган. Анын күйөөсү жана үч баласы бар.

Келиңиз сүйлөшөлү

❖ **Суроолорго жооп бергиле.**

1. Дүйнөдөгө атагы чыккан саясатчы айымдарды билесизби?
2. Аял кишинин саясаттагы ролу кандай деп ойлойсуз?
3. Сиздин оюңузча аялдар өлкөнү башкарууда кандай сапаттарга ээ болуш керек?
4. Кыргыз парламентинин канча пайызын аялдар түзөт?
5. Биздин өлкөдө гендердик саясат кандай жүрүүдө?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Эки мамычада берилген сүйлөмдөрдү бириктириңиз.

1. Биздин муну колдобой турганыбызды билип,	1. ал дароо бүтпөгөн жумуштарды жасай баштады.
2. Анын чет өлкөгө кеткенине	2. канча убакыт болду.
3. Менин аябай чарчап жатканымды көрүп,	3. бизде терең ишенич бар экенин белгилеп кеттик.
4. Сиздин эртең келериңизди уккандан кийин,	4. ал мени эс алып алсын деп эшикти жаап койдү.
5. Эки өлкөнүн кызматташтыгы бекемдей берерине	5. алар мамлекеттик мекемелерде иштеген кызматкерлерге берилерин кошумчалады.
6. Ал бул маселени чечүү зарыл экенин белгилеп,	6. бир жыл боло элек.
7. Бир жылдан кийин бул кичи райондо жаңы үйлөр пайда болорун айтып,	7. азыр аны парламентке талкууга коюп жатканын айтты.
8. Силердин бул долбоор менен иштеп жүргөнүңөргө	8. алар тымызын макулдашып алышыптыр.

2-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге тиешелүү мүчөлөрдү улап жазыңыз.

1. Ал мындай ишке барууга мажбур экен_____ айтты.
2. Сиз анын бул кызматка дайындалышына макул экен_____ билдириптирсиңиз.
3. Биздин сунушубуз колдоого ээ бол_____ ишенбей турабыз.
4. Ал бул ишти аткара ала тур_____ билсек да, ага муну тапшырган жокпуз.
5. Силердин үйдө жок экен_____ кошунаңар айткан болчу.
6. Анын Бишкекте жаша_____ кырк жыл болуптур.
7. Сиздин акчага муктаж экен_____ билген соң ушундай чечимге келдик.
8. Ата-энемдин пенсияга чык_____ беш жыл болду.
9. Анын сөздөрү чын экен_____ күмөн санайм.
10. Сиз менин эрте кетип кал_____ себебин билсеңиз керек.

3-көнүгүү. Берилген сөздөрдөн сүйлөм түзүңүз.

1. Билдирди, талабына, азыркы, ачылганын, замандын, медициналык, Бишкекте, ылайык, ал, интервью, борбордун, берип жатып, заманбап.
2. Сиз, жоксуз, тууралуу, кызыгып, мени, койгон, тосуп, түгүл, келерим, качан, алмак, сурап да.
3. Сурооңуздар, мүмкүн болушунча, аракет, болсо, кылам, бере, алардын, бериңиздер, жооп бергенге, баарына.
4. Биз, ойлонуп, чечип, бул, аларга, ишти, чейин, чыгарууну, оюбузду, аягына, билдирдик, көпкө, өз, чейин.

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Мы знаем, что исследовательская работа ведется во всех институтах нашей страны.
2. Он заявил, что будет участвовать на Президентских выборах.
3. Она сказал, что хочет провести свой отпуск на берегу Черного моря.
4. Я не был уверен, что наше сотрудничество будет успешным.
5. Он предупредил, что на выполнение данного поручения уйдет много времени.
6. Мы удивились, что он до сих пор не знает об этом.
7. Он сообщил в своем интервью, что все банковские операции ведутся в рамках закона.
8. Мы не знали, что товары были отправлены этим утром.
9. Вы знаете, что это может нанести вред вашему здоровью.
10. Он сказал, что завтра не может принять участие в обсуждении этого вопроса.
11. Он отметил, что его пребывание на посту премьер-министра стало одним из самых сложных этапов в его политической карьере.
12. Они заявили, что будут бороться до последнего.

15-сабак

Тема: Өткөн темаларды кайталоо

(Повторение пройденных тем)

- ❖ Ал сизге таарынып, бөлмөдөн чыгып кетти.
- ❖ Мен аны куттуктайын деп, атайын телефон чалдым.
- ❖ Китеп сатып алыш үчүн, дүкөнгө бармак болдум.
- ❖ Жаштар билим алганы жогорку окуу жайларга тапшырышат.

Келиңиз жаттайлы:

- ❖ Коомдук - общественный, толугу - исполниться, түшүнүк - понятие, кылым - век, түйүн - точка, орнотуу - устанавливать, демилге - инициатива, ишке ашуу - реализоваться, токтом - постановление, жайылтуу - распространение, распространить, төкмө акын - акын-импровизатор, төрага - председатель, орун басар - заместитель, көлөм - объем, жамаат - коллектив, дайындалуу - назначаться, макам - статус, байкоочу кеңеш - наблюдательный совет, бирикме - объединение, курам - состав.

Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттары

Кыргыз Республикасынын коомдук телерадиокорпорациясы

2011-жылы Кыргыз Республикасынын коомдук телерадиокорпорациясына 80 жыл толду. Кыргыз калкында радио жөнүндө түшүнүк өткөн кылымдын 20-жылдарында пайда болуп, жер жерлерде алгачкы радио түйүндөрү орнотула баштаган экен.

1926-жылы Кыргыз автономиялуу областы Кыргыз АССРине айланат. Бул кубанычтуу окуяны Ала-Тоонун аймагына жайылтуу үчүн радиолоштуруу демилгеси башталат.

1927-жылы бул асыл ой ишке ашып, Кыргыз АССРинин Элдик Комиссарлар Советинин алдында радио маалымат жана радио берүү Комитети 1931 – жылы 19-декабрда уюштурулган.

Борбордук аткаруу комитетинин токтомунун негизинде республикалык радио уктуруу комитетинин төрагасы болуп Бектурсунов Сүйүнтбек 1931-жылдын 20-

декабрында дайындалып, 1932-жылдын июлуна чейин иштеген. Андан соң ошол кызматта Кыпчакбаев, Сармановдор эмгектенишкен.

Кыргыз радиосунун алгачкы кызматкерлери төкмө акын Калык Акиев, музыкант Петр Шубин болушкан. Алгачкы дикторлордон белгилүү мамлекеттик ишмер Сакин Бегматова, Кыргыз эл артисти Алиман Жангорозова, жазуучу Касымалы Бектеновдор болгон.

Жылдан жылга радиоберүүнүн көлөмү жогорулаган сайын, радионун кичүү иниси – телеберүү пайда болот. Аны менен бирге Комитет жамааты эки эсе өсөт.

1958-жылы Кыргыз ССР министрлер Советинин алдында Радио жана теле берүү комитети уюштурулуп, Фрунзе телестудиясы 30-декабрда ишин баштайт. Анын биринчи төрайымы болуп Рабия Менсеитова дайындалган. Кыргыз телевидениесинин биринчи диктору Сайнаке Жунушалиева, биринчи режиссеру Жанузак Молдобаев, биринчи редактору Шаршеке Сматов, биринчи үн оператору Светлана Варибада, биринчи оператору Курманбек Өгөбаев болгон.

1995-жылы Кыргыз телевидениесинде таңкы “Замана” студиясы ачылган.

Кыргыз телевидениесинде Ала-Тоо маалымат борбору, Нур продюсердик борбору, Ата-Журт продюсердик борбору түзүлөт.

2003-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик телерадиокорпорациясы-Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиокорпорациясы деп аталып “Улуттук” макамга ээ болот.

2006-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиокорпорациясы-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик телерадио комитети болуп өзгөртүлүп, анын жетекчиси генералдык директор болуп өзгөртүлөт.

Чыгармачылык бирикмелер редакцияларга, студияларга өзгөртүлгөн.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик телерадио комитети кайрадан Кыргыз Республикасынын Улуттук телерадиокорпорациясы деп аталат.

2010-жылы ал Кыргыз Республикасынын коомдук телерадиокорпорациясы болуп өзгөртүлгөн. Коомдук телерадиокорпорациянын байкоочу кеңеши шайланган. Корпорациянын президенттигине конкурс жарыяланып, 2010-жылдын декабрь айында Оторбаев Кубат Табылдыевич 5 жылдык мөөнөт менен башкы директор болуп шайланган. 2011-жылдын январь айында байкоочу кеңеш башкы директордун орун басарлыгына Мырзакул Мамбеталиевди жана Кайрат Иманалиевди шайлаган. КТРКнын редакциялык саясатын бекиткен.

Учурда корпорацияда Коомдук 1-канал, анын курамында Ала-Тоо маалымат борбору, “Замана” студиясы, “Ибарат” студиясы, жаштар редакциясы, социалдык-

экономикалык программалар редакциясы, “Дөөлөт” студиясы, “Келечек” студиясы бар. Ошондой эле, КТРКнын “Кыргыз радио бирикмесинде” 5 радио иштеп жатат. Алар: “Биринчи Радио”, “КыргызРадиосу”, “Миңкыял FM” радиосу”, “Түнкү Белес радиосу” жана “Балдар FM” радиосу.

Корпорациянын курамында Республикалык Радио Теле Борбор, "Кыргызтелефильм" студиясы бар.

5 - канал

«Бешинчи канал» Кыргызстан жабык акционердик коому 2006-жылы 16-декабрда уюшулган. Анын курамына «Бешинчи канал» жана «Loveradio 89.0 FM» кирет.

Бул канал башка каналдардан маалыматтык жана аналитикалык мазмундагы ыкчам жаңылыктары менен айырмаланып турат.

«Бешинчи канал» суткасына 18 саат иштейт. Анын телеберүүлөрү таңкы саат алтыдан башталат. Бул канал бүт өлкө боюнча көрсөтөт. Каналдын 100% эфирдик убакыты каналдын өзүнө таандык. Бешинчи канал көрсөтүүлөрүн кыргыз жана орус тилдеринде тартуулайт. Канал өзүнүн «Башка жашоо» («Другая жизнь»), «Биздин адамдар» («Наши люди»), «Бешинчи ченем» («Пятое измерение»), «Евразиянын борборуна саякат» («Путешествие к центру Евразии»), «Салт-санат», «Майдан», «Мыкты таң» («Отличное утро»), «Репортердун күндөлүгү» («Дневники репортера»), «События дня» и «Күндеми» деген маалыматтык көрсөтүүлөрү менен белгилүү.

❖ **Камсыз кылуу - обеспечивать, күн сайын чыгып туруучу - ежедневная, нуска - экземпляр, салым - вклад, наам - звание, татыктуу болуу - быть удостоенным, окурман - читатель, жарыялануу - опубликовываться, тартуу - привлекать, макала - статья, сан - номер.**

Кечки Бишкек

Кыргызстандын «Кечки Бишкек» гезити отуз жылдан бери бизди жаңылыктар менен камсыз кылып келет. Күн сайын чыгып туруучу гезиттердин арасында чыккан тиражы боюнча бул гезит лидер болуп саналат. Анын тиражы - 700 000 нуска. Алгачкы санынын тиражы 65 миңге жеткен.

«Кечки Бишкек» - бул бүт Кыргызстанды жана жакынкы кошуналарыбызды жаңы чыккан маалымат агымы менен камсыз кылган гезит.

1995-жылы май айында бул гезит «Кыргызстандагы демократияны жана жарандык коомду өнүктүрүүгө» кошкон салымы үчүн ЕС менен АКШ-нын эл аралык сыйлыгына татыган. Ал эми 2001-жылы бул гезит «Кыргызстандагы 2001-жылдын №1 гезити» деген наамга татыктуу болгон.

Экономика, саясат, криминал, маданият, спорт темасында кызыктуу макалалар, күнүмдүк жаңылыктар гезит бетине жарыяланып, окурмандарды өзүнө тартат.

Ошондой эле бул гезит on-line режиминде иштейт. Ал дүйнөдөгү кызыктуу окуялар менен, башка өлкөлөрдөгү жаңылыктар менен тааныштырып турат.

Кыргыз туусу

Кыргыз туусу — Кыргызстандын расмий өкмөттүк гезити. Ал кыргыз тилинде чыгуучу гезиттердин эң байыркысы.

Ал жумасына эки жолу чыгат. Анын тиражы 20 000 нусканы түзөт. Бул гезиттин алгачкы саны 1924-жылы 7-ноябрда «Эркин Тоо» деген ат менен Ташкенттен чыккан. 1925-жылдан тартып Пишпекте басылып чыга баштайт. Кийинчерээк «Кызыл Кыргызстан», андан соң «Советтик Кыргызстан» деген ат менен чыккан. 1991-жылдан баштап ал «Кыргыз Туусу» деген аталыш менен чыга баштаган.

Келиңиз сүйлөшөлү

1. Кыргыз радиосу канчанчы жылы уюшулган?
2. Кыргыз телевидениесинин тарыхы тууралуу эмне билесиз?
3. Азыркы кездеги радиоуктуруулардын жана телеберүүлөрдүн деңгээли кандай?
4. Сиз көбүнчө кайсы каналды көрөсүз? Бул канал сизге эмнеси менен жагат?
5. Сиз кыргыз радиосун угасызбы? Анын кандай жетишкендиктери жана кемчиликтери бар?
6. Сиз кайсы гезиттерди окуйсуз? Сизди эмне кызыктырат? Сиз саясат тууралуу макалаларды же маданият, спорт, экономика жөнүндө макалаларды окуйсузбу?
7. Сиз балдарга, жаштарга арналган кандай көрсөтүүлөрдү билесиз?

8. Сиздин сүйүктүү көрсөтүүнүз барбы, болсо, ошол көрсөтүү тууралуу толугураак маалымат бере аласызбы?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Сиз машине айдаганды үйрөнмөйүнчө _____
2. Ал мага шыбырап _____
3. Жумуштан келгенче _____
4. Мен ага капа болуп _____
5. Акчасын санабай _____
6. Күн батканча _____
7. Тил үйрөнгөнү _____
8. Сөзүмдү укпай _____
9. Эч талыкпай _____
10. Өз кылган ишине өкүнүп _____

2-көнүгүү. Эки мамычадагы сүйлөмдөрдү бириктиргиле.

1. Балдарымды кубантмак болуп,	1. жаштар чет өлкөгө кетип жатат.
2. Сизге болгон махабатымды билдирейин деп,	2. терезени жылуулап койдук.
3. Ата-энемдин батасын алуу үчүн,	3. таттууларды сатып алдым.
4. Ден-соолугум бекем болсун деп,	4. банкка кайрылып жатам.
5. Акча табайын деп,	5. үйдөн эрте чыктым.
6. Текстти которуш үчүн,	6. атайын келип калдым.
7. Жумушка кечикпейин деп,	7. өз насаатымды айтып жатам.
8. Бөлмөгө суук кирбесин деп,	8. күн сайын эртең менен чуркайм.
9. Жакшы адам болсун деп,	9. жакшы сөздүк табыш керек.
10. Насыя алмак болуп,	10. бул ырымды сизге арнадым.

3-көнүгүү. Бош жерлерди мааниси жагынан туура келген сүйлөмдөр менен толуктагыла.

1. _____, бул университетке тапшырдым.
2. _____, биз эч жакка барбайбыз.
3. _____, жолугушууну эртеңкиге котордум.
4. _____, иш сапарга барбай калдым.
5. _____, такси алып жөнөдүм.
6. _____, оюнга катыша албадым.
7. _____, чындыкты айтууга мажбур болдум.
8. _____, дагы бир нече убакыт талап кылынат.
9. _____, ачкачылык акциясын жарыялашты.
10. _____, мен анын бүт жумушун аткардым.

4-көнүгүү. Суроолорго жооп бериңиз.

1. Сиз эртең эмне кылышыңыз керек?
2. Сиз ден-соолукта болуш үчүн эмне кыласыз?
3. Сиз келечекте кандай иштерди аткаргыңыз келет?
4. Сиз университетте окуп жүргөндө, бош убакытты кандай өткөрчүсүз?
5. Сиз эмне кылганды жакшы көрөсүз?
6. Сизге саякаттаган жагабы?
7. Сиз кайсы өлкөгө саякатка баргыңыз келет?
8. Сиз Кыргызстандын өнүгүшүн каалайсызбы?
9. Сиз эгерде депутат болсоңуз, эмне кылмаксыз?
10. Сизге сууда сүзгөн жагабы?
11. Сиз эмне кылганды билбейсиз, бирок аны үйрөнгүңүз келет?
12. Сиз бала чакта ким болгонуз келчү?
13. Сиз балаңыздын ким болушун каалайсыз?
14. Сиз адатта үйүңүзгө келер замат эмне кыласыз?
15. Сиз өзүңүздүн квалификацияңызды жогорулатыш үчүн, эмне кылып жатасыз?

16-сабак

Тема: Өткөн темаларды бышыктоо.

(закрепление пройденных тем)

- ❖ Кыргыз элинин улуттук сыймыгы - бул «Манас» эпосу.
- ❖ Саякбай Каралаев өмүрүнүн 60 жылын «Манаска» арнап жашап келген.
- ❖ «Манас» эпосу көлөмү жагынан башка эпостордон алда канча жогору турат.

★ *Келиңиз жаттайлы*

Кылымдар бою - веками, оозеки - устный, улуу - великий, мурас - наследие, улуттук сыймыгы - национальная гордость, руханий маданияты - духовная культура, туу чокусу - вершина, тагдыр - судьба, көз карандысыздык - независимость, баатырдык - героический, күрөш - борьба, уруучулдук карама-каршылыктар - племенные противоречия, көлөм - объем, көркөмдүк - художественность, бир катарда турат - стоит на одном ряду, сап ыр - стихотворная строка, таалим-тарбия - воспитание, көңүл ачуу - развлекаться, развлечение, бириктирүү - объединение, бытыранды - разрозненный, боштондук - свобода, баскынчылар - захватчики, баа берүү - давать оценку, жыйнак - сборник, түшүнүк - понятие, эл аралык мамиле - международное отношение.

«Манас» эпосу кыргыз маданиятынын туу чокусу

«Манас» эпосу - бул кыргыз элинин кылымдар бою оозеки сакталып келе жаткан улуу дастаны. Ал кыргыздардын бабалардан калган ата мурасы, улуттук сыймыгы, руханий маданиятынын туу чокусу. Бул эпосто кыргыздардын тарыхый тагдыры, душмандарга каршы көз карандысыздык үчүн жүргүзгөн баатырдык күрөшү, социалдык, уруучулдук карама-каршылыктары сүрөттөп көрсөтүлгөн. Ал көлөмүнүн зордугу жана көркөмдүгү жагынан гректердин «Илиада» менен «Одиссея», ирандардын «Шах-Наме», индустардын «Махабхарат», армяндардын «Давид Сасунский», орустардын «Илья Муромец» деген дүйнөлүк деңгээлдеги чыгармалары менен бир катарда турат. Манас үчилтиги - «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» деген үч китептен турат. Анын көлөмү 500 миң сап ырдан ашат.

«Манас» эпосу кыргыздардын турмушунда чоң ролду ойноп келген. Ал ондогон кылымдар бою кыргыз эли үчүн таалим-тарбия бере турган адабиятынын, көңүл ача турган театрынын, музыкасынын милдетин аткарып келген.

«Манас» эпосунун негизги идеясы - бул уруу-урууга бөлүнгөн бытыранды кыргыз элин бириктирүү, баскынчыларга каршы боштондук үчүн күрөш жүргүзүү болуп саналат.

Бул залкар чыгармага казак элинин таланттуу окумуштуусу Чокон Валиханов мындайча баа берген: ««Манас» эпосу - бул Манас баатырдын тегерегине топтолгон кыргыз мифтеринин, жомокторунун, ылакаптарынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмуш салты, географиясы, диний жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилеси орун алган».

Келиңиз сүйлөшөлү

- **Суроолорго жооп бергиле.**

1. Эмне үчүн «Манас» эпосун кыргыз элинин руханий маданиятынын туу чокусу деп коюшат?
2. Эпос канча сап ырдан турат?
3. Эпостун негизги идеясы эмнеде?
4. «Манас» эпосун кайсы илимпоздор изилдешкен?
5. «Манас» эпосу кайсы дүйнөлүк чыгармалардын катарында турат?

Манастын күмбөзү

Манастын күмбөзү Кең-Кол суусунун жээгинде, азыркы Талас шаарынан 12 чакырым аралыкта «Манастын чокусу» деп аталган тоонун этегинде жайгашкан. Күмбөздүн аймагынан XII - XIII жана XVII - XIX кылымдарга таандык карапа идиштердин калдыктары табылган. Манас чокусунда мунара түрүндө таштан курулган сепилдин урандысы сакталып калган. Манас

чокусунун түндүк чыгыш тарабында байыркы көчмөн уруулардын көрүстөндөрү да жайгашкан.

«Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө

(Т.Байжиев менен З.Бектеновдун «Манас насааты» аттуу китебинен)

«Манасты» жыйноо жана изилдөө маселеси XIX кылымдын орто ченинде башталып, аны эң биринчи жолу Ч.Валиханов кагазга түшүргөн. Ал «Көкөтөйдүн ашын» кара сөз менен кагаз бетине орус тилинде басып чыгарган.

XIX кылымда атактуу окумуштуу академик В.Радлов «Манас» эпосу менен таанышып, андан эки миң сап ырды орус тамгасы менен кыргыз тилинде бастырып, немис тилине да которуп чыккан.

1922-1926-жылдары атактуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун оозунан эпостун биринчи бөлүгү толугу менен жазылып алынган. Анын варианты өзүнүн көркөмдүгү жана окуялардын толук камтылышы менен башкалардан айырмаланып турат.

1930-1947-жылдары манасчы Саякбай Каралаевдин оозунан «Манас» үчилтигинин бардык бөлүктөрү жазылып алынган. «Манас» эпосунун айрым окуяларын жыйноо азыркы мезгилде да улантылууда.

Евгений Поливанов

«Манас» түрк элдеринин оозеки-адабий чыгармачылыгында кездешкен эстеликтердин арасында көркөмдүгү жагынан да, азыркы илимий маанисис жагынан да (адабий иликтөөлөрдүн баа жеткис объектиси сыпатында) биринчи орунда турары талашсыз. Ал эми «Илиададан» көлөмү жагынан ондогон эсеге ашып түшкөн бул эбегейсиз эпос башка улуттардын биз билген эпосторунун ичинен да сюжеттик курулушу бирдиктүү эң узун эпос катарында дүйнөлүк биринчиликти ээлөөгө тийиш.

Саул Абрамзон

Баатырдык «Манас» эпосу кыргыз элинин болгон поэтикалык чыгармачылык байлыгынын синтези жана туу чокусу. Сюжеттик эрежелеринин көп кырдуулугу жана татаалдыгы, образдарынын байлыгы, каармандарынын сүрөттөлүшү жана аларды курчап турган чөйрөнүн көркөмдөлүшү, өнүгүп жаткан окуялардын чөлкөмүнүн кенендиги «Манаста» жер-жеберине жеткире жана өзгөчө формада айкалыштыра айтылган.

«Манас» эпикалык трилогиясы кыргыз элинин музыкасы, элдик сүрөт искусствосу ж.б. сыяктуу эле кыргыз улут маданиятынын спецификалык өзгөчөлүгүнүн жаркын көрүнүшү. «Манас» трилогиясындай поэтикалык эстелик башка бир дагы элде жок, ал ошонусу менен ого бетер баалуу, кыргыз элинин дүйнөлүк маданият кенчине кошкон баа жеткис салымы.

МАНАС

*Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиде мындай борум жок.
Айткан кеби аткан ок,
Айбат менен караса,
Адамда мындай сонун жок.
Азырейил түзү бар...
Кирпигине караса,
Ач албарстын учу бар,
Миң балбандын күчү бар.
Жолборс маңдай, таш жүрөк,
Жоруну калың, пил билек.
Акылы терең, ачуу кем,
Айткан сөзү элине эм,
Айбат сакал, тик мурут,
Ачууланса каарына
Турар эмес эч бир журт.*

Манастын жети осуяты

1. Гумандуулук, айткөлдүк, кечиримдүүлүк.
2. Табигат менен таттуу мамиледе болуу.
3. Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.
4. Эл-журттун ажырагыс биримдиги жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдик.
5. Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.
6. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет.
7. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Берилген үч этиштен туура формасын тандап алгыла.

1. Ал күн сайын эртең менен жумушка (барганы жатат, бара жатат, барат).
2. Мен бир айдан бери кеңешмеге (катышпайм, катышпай жатам, катышкан жокмун).
3. Эртең менен чоң залда жыйын (болчу, болот, болуп жатат).
4. Ал кечээ жыйында (болбойт, болбоптур, болчу эмес).
5. Эмки жылы, балким, Жапонияга окууга (кеткени жатам, кетип жатам, кетермин).
6. Мен азыркы мезгилде бул документ менен (тааныштым, таанышармын, таанышып жатам).
7. Алар жыл сайын өргүүгө (чыкты, чыгат, чыгар).
8. Мен эч качан Францияда (болбодум, болбой жатам, болгон эмесмин).
9. Мен эмки айда жаңы долбоор менен (иштечүмүн, иштегени жатам, иштегенмин).
10. Биз мурда бул дарсканада (окуганы жатабыз, окучубуз, окудук).
11. Ал эмки жумада Пекинге стажировкага (кетчү, кеткен, кеткени жатат).
12. Сиз бул тармакта мурда (иштегенсизби, иштейсизби, иштерсизби)?

2-көнүгүү. Берилген үч сөздүн ичинен туура вариантын тандап алгыла.

1. Анын үй-бүлөсү (*Бишкек шаарына, Бишкек шаарында, Бишкек шаарын*) көчүп кетер.
2. Ал азыр (*короодо, короого, короодон*) жүрөт.
3. Мен анын (*үйүн, үйүндө, үйүнүн*) билбейм.
4. Тараптар (*келишимди, келишимге, келишимде*) кол коюп жатышат.
5. Сиз бул (*китепте, китептин, китепти*) кайдан сатып алдыңыз?
6. Биз (*жаңылыктарды, жаңылыктардан, жаңылыктарга*) окуп жатабыз.
7. Кошунам жакында эле (*Таласта, Таластан, Таласты*) келди.
8. Биз (*Жаңы жылга, Жаңы жылда, Жаңы жылдын*) көп кызыктуу номерлерди даярдаганы жатабыз.
9. Бул ырдын (*авторунун, авторун, авторуна*) билесизби?
10. В.В.Радлов «Манас» (*эпосун, эпосуна, эпосунда*) жогору баа берген.

3-көнүгүү. Кашаанын ичинде берилген үч этиштен мааниси жактан туура келгенин тандап алгыла.

1. Жаратылышты (*колдобош керек, өткөрбөш керек, булгабаш керек*).

2. Сиз бул адамга (*кайрылышыңыз керек, көрүшүңүз керек, ишендиришиңиз керек*).
3. Аны аэропорттон (*өзгөртүштүн кереги жок, тосуп алыштын кереги жок, кабыл алыштын кереги жок*), ал учуп келбейт экен.
4. Биз бири-бирибизге (*узатышыбыз керек, колдошубуз керек, жардам беришибиз керек*).
5. Мен кечээ ага (*сүйлөшүшүм керек болчу, жолугушум керек болчу, таанышышым керек болчу*), бирок, тилекке каршы, убактым болгон жок.
6. Сизге (*калп айтыштын кереги жок, кетиштин кереги жок, жооп бериштин кереги жок*), баары бир чындык билинет.
7. Мени (*узатыштын кереги жок, айтыштын кереги жок, кабыл алыштын кереги жок*), жолду билем.
8. Сиз бул адамга орой (*карабашыңыз керек, сүйлөбөшүңүз керек, жасабашыңыз керек*).
9. Биз кечээ жумушка (*чечишибиз керек болчу, кабыл алышыбыз керек болчу, чыгышыбыз керек болчу*), бирок майрам болуп, барган жокпуз.
10. Биз бири-бирибизди (*узатышыбыз керек, сыйлашыбыз керек, жардам беришибиз керек*).
11. Катчы келген каттарды (*катташы керек, жазышы керек, алып жүрүшү керек*).
12. Жакшы адис болуш үчүн, көп (*сүйлөш керек, иштеш керек, саякатташ керек*).

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү мааниси жактан бириктиргиле.

1. Кызматтык абалыңызды	1. мойнуңузга алышыңыз керек.
2. Сиздин оюңузча, ага бул тууралуу	2. аскерде кызмат өтөшү керек.
3. Биз коңшу мамлекеттер менен	3. сарпташыңар керек.
4. Албетте, сиз өз катаңызды	4. өз кызыкчылыгыңыз үчүн колдонбошуңуз керек.
5. Бөлүнгөн каражатты максаттуу	5. тартыш керек.
6. Көп балалуу үй-бүлөлөргө	6. жөлөк пулдар каралышы керек.
7. Ар бир эркек киши	7. достук мамилелерибизди бекемдешибиз керек.
8. Кылмышкерлерди сөзсүз түрдө жоопко	8. кабар бериштин кереги жокпу?

17-сабак

Тема: Каада-салттар

- ❖ Кыргыз баласынын турмушун төрөлгөндөн баштап ар кандай ырым-жырымдар, каада-салттар коштоп келет.
- ❖ Кыргыз элинде көптөгөн улуттук оюндар бар.
- ❖ Тушоо кесүү тою бала баса баштаганда өткөрүлөт.

Келиңиз жаттайлы

- Илгертен эле - с давних времен, олуттуу - серьезный, куда - сват, ырым - обряд, салт боюнча - по традиции, оюн-зооктор - игры-развлечения, күйөө тарап - сторона жениха, колукту - невеста, эки өрүм кылып өрүү - заплести в две косички, тоскоолдук - препятствие, тартуулашы керек - должны преподнести.

Кыргыз элинин каада-салттары

Үйлөнүү тою

Кыргыз эли илгертен эле үйлөнүүгө өтө олуттуу мамиле жасап келген. Алар жакшы жерден, «тектүү элден» куда күтүүгө умтулушкан. Салтка ылайык куда түшкөндө «сөйкө салуу» ырымын жасашкан. Кызды күйөөгө узатып жатканда кыздын атасынын үйүндө чоң той - «кыз узатуу» тою өткөрүлгөн. Кыз күйөөсүнүн үйүнө кетердин алдында салт боюнча туугандарга, курбу-курдаштарга өзүнчө той берилген. Тойдо ар кандай оюн-зооктор уюштурулуп, ыр-күү менен тамаша курушкан. Кыздын атасынын үйүндө күйөө тарап алып келген белек-бечкектерди көрүү салты өткөрүлгөн. Мында кыздын ата-энесине, бир туугандарына алып келинген баалуу кийимдер - «кийит» тартууланган. Ошол эле учурда колукту үчүн «калың» берүү ырымы өткөрүлчү. Илгери калыңга мал берилчү. Кызды узатып жатып анын чачын эки өрүм кылып өрүп, айылдагы кадырлуу байбичелер, анын жеңелери «кошок» айтып, ыйлап узатышкан. Кызды алып кетер алдында аркан тартылып, жолду тосушкан, ал эми күйөө баланын туугандары бул тоскоолдуктан өтүү үчүн майда белектерди тартуулашы керек болчу.

Күйөөнүн айылына келгенден кийин «келин көрүү», «сеп көрүү», «нике кыюу», «өкүл ата, өкүл эне дайындоо» сыяктуу каада-салттар өткөрүлгөн.

Жаш жубайларды «отко киргизүү» ырымы салтанаттуу мааниге ээ болгон. Ар бир тууган-туушкан үй-бүлө жаш жубайларды кезек менен үйүнө конокко чакырган. Мында мал союшуп коноктошкон, келинге ак жоолук салышкан. Мунун мааниси жаңы келинди же күйөө баланы туугандар менен тааныштырууда болгон.

- **Чексиз - безграничный, кубаныч - радость, төрөлүшү - рождение, байланыштуу - связанный, жентек той - праздник по случаю рождения ребенка, бешик той - праздник укладывания в колыбель, сүйүнчүлөө - сообщение радостной вести, сүннөт - обрезание, өзгөчө - особенный, тайлары - родственники со стороны матери, кадырлуу - почетный, аласта - окуривать арчой, наристе - младенец, бата - благословение, терметүү - качать.**

Бешик той

Баланын жарык дүйнөгө келиши ар бир үй-бүлө үчүн чексиз кубаныч. Баланын төрөлүшүнө байланыштуу кыргыз элинде «жентек той», «бешик той», «сүйүнчүлөө», «сүннөт той» сыяктуу көп каада-салттар бар.

Наристени бешикке бөлөө өзгөчө ырым-жырымдар менен коштолгон. Мал союлуп, конокко тууган-туушкандар, кошуна-колондор, достор чакырылган. Келген коноктор балага белек ыроолошкон. Салт боюнча бешикти баланын тайлары алып барышкан.

Айылдын кадырлуу байбичелери же баланын чоң апасы бешикти арча менен аластап, ага байланыштуу ар кандай ырымдарын жасап, анан наристени бешикке бөлөгөн. Байбичелер балага ак батасын беришкен. Бешикти энеси терметип, алгачкы бешик ыры ырдалган.

- **Жаңы эле - только что, тушоо кесүү - разрезание пут, салт боюнча - по традиции, сый - почет, ала жип - пестрая веревка, туша - перевязывать, башат - источник, начало, турмуш - жизнь, жарык - свет, караңгы - темнота, жакшылык - добро, жамандык - зло, күрөш - борьба, мааниге ээ болуу - иметь значение, означать, жарыш - состязание в беге, бычак - нож, жалаң - только, одни, айрым учурда - иногда, в некоторых случаях, накыл сөздөр - мудрые слова, наставления.**

Тушоо кесүү

Бала жаңы эле тай-тай баса баштаганда кыргыз элинде тушоо кесүү тою өткөрүлгөн. Бул той адатта салт боюнча шаршемби күнү эртең мененки жарыкта өткөрүлгөн. Тойго бүт айыл чакырылып, сый көрсөтүлгөн.

Баланы марага жетелеп келип, анын бутун ала жип менен тушап байлап коюшкан. Жип ак жана кара түстөн болгон себеби - бул адам баласынын турмушунда эки башаттын - жарык менен караңгынын, жакшылык менен жамандыктын күрөшү жүрүп турат деген мааниге ээ болгон.

Буту тушалган баланы таза кийинтип, ата-энеси же чоң апа, чоң атасы кармап турушкан. Жарыш уюштурулуп, биринчи келген адам баланын тушоосун кескен. Тушоону кесүү үчүн атайын бычак даярдалган. Биринчи келген адам бул бычакты жана дагы башка тартуу алган. Жарышка жалаң балдар же кыздар, айрым учурда чоңдор да катышкан. Баланын тушоосу кесилгенде айыл аксакалдары балага накыл сөздөрүн айтып, бата беришкен.

Келиңиз сүйлөшөлү

1. Кыргыз элинде үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан кандай каада-салттар бар?
2. Бала төрөлгөндөн баштап кайсы ырым-жырымдар өткөрүлгөн?
3. Жентек той деген эмне, жана ал качан өткөрүлөт?
4. Сиз кыргыз элинин кайсы каада-салты тууралуу толугураак маалымат бере аласыз?
5. Азыркы кезде кыргыздардын бардык эле каада-салттары колдонулуп келе жатабы?
6. Сиз кайсы тойдун күбөсү болгонсуз, бул той эмнеге байланыштуу өткөрүлгөн?
7. Башка элдин каада-салты тууралуу айтып бериңиз.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

1. Эмки жумага чейин бул отчетумду бүтүр... керек, ошондуктан дем алыш күндөрү да иштегени жатам.
2. Сизге бул жөнүндө кабарлап кой... керек болчу, эмне үчүн чалып койгон жоксуз?
3. Бул маселени туура чечиш үчүн, биз атайын адабиятты окуп чык... керек болуп жатат.
4. Эртеңкиге билет сатып ал... кереги жок, биз эч жакка барбай калдык.
5. Экинчи жолу бул иш кайталанба... керек экендигин эскертип коеюн.
6. Эртең келе турган конокторду кайсы мейманканага жайгаштыр... керек?
7. Бул макаланы англис тилине котор... кереги жок.
8. Келериңиз жөнүндө алдын-ала билдирип кой... керек болчу, биз сизди тосуп алат элек.

2-көнүгүү. Кашаанын ичинде берилген үч этиштен мааниси жактан туура келгенин тандап алгыла.

1. Сиз бул адамды айтканыңызга (*көндүрүшүңүз керек, ишенишиңиз керек, кайрылышыңыз керек*).
2. Аны (*өзгөртүштүн кереги жок, тосуп алыштын кереги жок, кабыл алыштын кереги жок*), аба-ырайы бузулуп, каттам эртеңкиге которулуптур.
3. Албетте, ал айтканы чын экенин (*багытташы керек, далилдеши керек, ынандырышы керек*).
4. Сиз андан (*ката кетирбешиңиз керек, сынабашыңыз керек, күмөн санабашыңыз керек*), ал эч качан сизди алдабайт.
5. Адам адамдык сапатын (*түшүрбөшү керек, жоготпошу керек, жойбошу керек*).
6. Калпычылардын (*ашкерелеш керек, бетин ачыш керек, айыпташ керек*).

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге мааниси жагынан туура келген байламталарды койгула.

1. Ал өз жумушун жакшы билет, _____ ага баары кеңеш сурап кайрылышат.
2. Мен өз өлкөмдөн эч жакка кетким келбейт, _____ бул жерде туулуп өскөнмүн.

3. Мен анын сөзүн угуп отуруп, аябай зеригип кеттим, _____ аны таарынтып албайын деп эч жакка чыкпай отура бердим.
4. Акмарал бул отчетту эртеңкиге чейин бүтүрүшү керек, _____ бүгүн тыныгуусуз иштеп жатат.
5. Мен сага чындыкты айтууга аргасызмын, _____ мен сага жакшылыкты гана каалайм.
6. Аба-ырайы бузулуп жатат, _____ кол чатырымды алып алдым.
7. Сиз биз менен каласызбы, _____ алар менен кетесизби?
8. Ч. Айтматов азыр арабызда жок, _____ ал өзүнүн чыгармалары менен биздин жүрөгүбүздө жашай берет.

4-көнүгүү. Боштуктардын ордуна тиешелүү этиштерди койгула.

1. Ал бир нече айдан бери дарыланып, азыр жакшы _____.
2. Сиз тартынбай эле биздикине _____.
3. Ал тамак _____, балдарын дасторконго чакырды.
4. Менин кызым бир жашынан _____.
5. Бул имаратты бир жыл мурун _____, бирок дагы эле _____.
6. Караңгы _____, балдар үйлөрүнө _____.
7. Адыл _____, мектепке кечигип барды.
8. Сиз бул жерде _____, мен азыр мүдүрдөн сурап чыгайын.
9. Ал мага _____ окшойт, анткени мени менен саламдашкан да жок.
10. Мен бул тууралуу эч кимге _____.

Колдонулуучу этиштер: жасап бүтүп, болуп калды, кура башташкан, кирип калгандыктан, куруп бүтүшө элек, келип туруңуз, баса баштаган, таарынып калды, айта элекмин, тарай башташты, уктап калгандыктан, отуруп туруңуз.

5-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Майрам баштала элек, антсе да _____
_____.
2. Болгон ишти териштирип бүтө элек, ошон үчүн _____
_____.
3. Жаңы үйдү көрсөтө баштады эле, бирок бир заматта _____
_____.
4. Ал коркуп калды окшойт, ошондуктан _____
_____.

5. Ал дагы эле үмүтүн үзө элек, анткени _____.
6. Эгерде сиз эскертип турсаңыз, биз албетте _____.
7. Сиз өзүңүздү жакшы сезип калсаңыз, анда _____.
8. Алар дайыма бизге колдоо көрсөтүп турушат, анткени _____.

6-көнүгүү. Мамычадагы эки сүйлөмдү бириктирип жазгыла.

1. Эми гана биз бул окуяны	1. сизди күтпөй кетип калган болчумун.
2. Бир айдан кийин биздин ишкана	2. кантип айтарымды билбей жүрөм.
3. Сиз мен тапшырган ишти	3. унута баштадык.
4. Мен жумуш боюнча	4. дагы эле аткара элексизби?
5. Мен шашып жаткандыктан,	5. аябай чарчадым.
6. Алар бул жөнүндө биле элек,	6. бир жылда эки-үч жолу чет өлкөгө иш сапарга барып турам.
7. Мен бир аз эс ала турайын,	7. текшерип бүттүңүзбү?
8. Менин отчетумду	8. ишке кирише баштайт.

7--көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле.

1. Өлкөбүз өсүп-өнүгүшү үчүн эмне кылышыбыз керек деп ойлойсуз?
2. Иштебей турган завод-фабрикаларды калыбына келтирип, ишке киргизиш керекпи?
3. Адам өз абройун түшүрбөш үчүн эмне кылышы же кылбашы керек?
4. Адам өз максатына жетиш үчүн эмне кылышы керек?
5. Кыргызстандын ажайып жаратылышын сактап калыш үчүн эмне кылышыбыз керек?
6. Жаш муунга туура тарбия бериш үчүн эмне кылышыбыз керек?
7. Коррупцияны жоюш үчүн кандай иш-аракеттерди көрүш керек?
8. Жакырчылыкты жоюш үчүн кандай программаларды иштеп чыгыш керек деп ойлойсуз?

18-сабак

Тема: Улуттук тамак-аш

- ❖ Бешбармак - кыргыз элинин эң сыйлуу тамагы.
- ❖ Мен бул тамакты жеп көргүм келет.
- ❖ Сиз кытай элинин тамактарынан жеп көргөнсүзбү?
- ❖ Кыргыз элинин тамактары эттен, сүт азыктарынан жасалат.

Келиңиз жаттайлы

- Меймандос - гостеприимный, кең пейил - великодушный, мүнөз - характер, байкалуу - замечаться, наблюдаться, мал чарбачылыгы - скотоводство, өнүккөн - развитый, азык - продукт, мал союу - резать скот, ич эти - внутренности, өзгөчөлүк - особенность, сыйлуу - почетный, казы - конский брюшной и реберный жир, кабырга - ребро, ичеги - кишка, аралаштыруу - перемешивать, акырындап - потихоньку, осторожно, кайнатуу - варить, кипятить, сайуу - проколоть, түр - вид, көбүнчө - в основном, суусундуктар - напитки. бээ сүтү - кобылье молоко, арпа - ячмень, буудай - пшеница, жүгөрү - кукуруза, ичкиликтүү - приятно пить.

Кыргыз даамы

Кыргыз эли меймандос, кең пейил эл экендиги анын дасторконунан билүүгө болот. Кыргыз дасторконунан элдин мүнөзү, жашоо образы байкалат. Мал чарбачылыгы жакшы өнүккөн кыргыз элинде эт жана сүт азыктарынан жасалган тамактардын түрлөрү көп. Мисалы сүт азыктарынан - айран, каймак, сары май, сүзмө, курут, быштак сыяктуу адамга

сиңимдүү жана пайдалуу тамактарды жасашкан.

Элдик салт боюнча сый конок келгенде дайыма мал союлууга тийиш. Кыргыз эли малдын ич этинен түрдүү тамактарды жасап келишкен. Чучук, жөргөм, быжы жасоо жагынан улуттук ашкананын өзгөчөлүгүн байкоого болот. Ал эми эттен жасалуучу беш

бармак кыргыз элинин эң сыйлуу тамагы. Ошондой эле улуттук ашканада эттен куурдак, гүлчөтөй, манты, оромо деген тамактары да эң даамдуу келет.

Чучук - жылкы этинен жасалат. Аны жасоо үчүн жылкынын казысы, кабыргасы, ичегиси, туз, калемпир, мурч, сарымсак, зире, жапайы сарымсактын уругу, лавр жалбырагы керек. Алардын баарын аралаштырып, ичегиге салып, эки жагын жип менен бууп коет. Жасалган чучукту бышырып жатканда, акырындап кайнатуу керек. Ал кайнап чыкканда ичегини ийне менен сайып туруу керек. Чучукту 1,5 - 2 саат чамасында кайнатат.

Улуттук ашканада дан азыктарынан жасалуучу тамактардын эң сонун түрлөрү кездешет. Ундан жасалган калама, каттама, токок, боорсок сыяктуу нандын эле ондогон түрүн саноого болот.

Боорсок - кыргыздын улуттук нандарынын бири. Боорсок көбүнчө тойлордо, майрамдарда, аштарда бышырылат. Анын бир нече түрү бар.

Кыргыз дасторконунун көркүн чыгаруучу улуттук суусундуктар өзүнүн дарылык касиети менен өтө баалуу. Максым, бозо, кымыз сыяктуу суусундуктар ден-соолукка пайдалуу.

Кымыз - бээ сүтүнөн ачытып жасалган кычкыл суусундук. Аны кеч жаз мезгилинде даярдай башташкан.

Максым - ачытылган жарма суусуну. Максымдын бышырылышы жарманыкындай. Аны арпадан, буудайдан, жүгөрүдөн жасаса болот. Арпа максым башка максымдардай тунбайт, ал ичкиликтүү, даамдуу келет.

Келиңиз сүйлөшөлү

- Суроолорго жооп бергиле.
- 1. Кыргыз элинде эттен жасалган кандай тамактар бар, жана сиз алардын кайсы түрүн жеп көргөнсүз?
- 2. Сүт азыктарынан кайсы тамактар жасалат?
- 3. Кыргыз элинде сый конок келгенде, аны кантип тосуп алуу керек?
- 4. Ундан жасалган тамактарга кайсылар кирет?
- 5. Сиз кыргыз элинин суусундуктарын ичип көргөнсүзбү?
- 6. Башка элдин улуттук тамактары жөнүндө эмне билесиз?
- 7. Башка улуттун тамак - ашка байланыштуу кандай каада-салттары бар?

Чарчы боорсок

Боорсоктун кеңири таралган түрү - чарчы боорсок. Жумшак жуурулуп, ачытылган камырдан чактап үзүп алып, жукартып жаят (калыңдыгы 0,5 см), узатасынан тилип кесет (туурасы 3-4 см). Ар бир тилимди кыйгачынан чарчылап кесет. Андан соң казандагы кайнап жаткан майга аз-аздан салып, депкир менен аралаштырып кызарта бышырат. Бышкан боорсокту сүзүп алып, майын сарыктырып, идишке салат. Тоборсутош үчүн дасторкондун бетине бир азга жайып коет.

Куурдак

Куурдак жаңы союлган кой, уй, эчки этинен жана ич этинен (боор, бөйрөк ж.б.) кошулуп куурулат. Адегенде карын менен бөйрөк майларын сызгырып алат, ага анча чоң эмес тууралган этти салат, кыя тууралган пияз, сарымсак кошот, баарын аралаштырып кууруйт, туз, мурч салынат, отту кичирейтип, 30-40 мүнөт бышырат.

Анда-санда аралаштырып туруу керек. Куурдак куурулган майы менен берилет. Куурдактын эти жумшак жана жегиликтүү келет.

Максым

Максымды эки жол менен жасоого болот. Тоң майды эритип, ысыган мезгилде ага талканды кууруп туруп, суу кошуп 20-25 мүнөт кайнатат. Отту өчүрүп бир аз муздаганча коет. Жылуураак кезинде ачыткы куюп, ун чалат. Бөлмө температурасында 8-10 саатта ачийт. Мезгил-мезгили менен чалып турса болот. Мындай максым даамдуу жана ичкиликтүү болот.

- *Баиш тартуу - вареная овечья голова, подается почетному гостю.*
  - *Беишбармак - кушанье, состоящее из мелко нарезанного мяса и лапши, политых бульоном.*
  - *Боорсок - кусочки теста, прожаренные в масле.*
  - *Быжы - колбаса из мелко нарезанной печени с добавлением пряностей и риса.*
  - *Жарма - напиток из дробленного жареного зерна с добавлением айрана.*
  - *Жөргөм - кушанье из легких и желудка овцы, разрезанных полосками и переплетенными кишками.*
  - *Калама - пресная лепешка, печенная в котле.*
  - *Олобо - кушанье из легких овцы, наполненных молоком и маслом, сваренных в воде.*
  - *Оромом - слоеное тесто с мясом и овощами, приготовленное на пару.*
  - *Талкан - толокно из жареных зерен (пшеницы, кукурузы или овсы).*
  - *Чалап - напиток из айрана или сүзмө с добавлением воды.*
- **Тамактануу салты - традиция питания, негизги - основной, сунуштоо - предлагать, түр - вид, сыймык - гордость, шарап - вино, бака - лягушка, буттары - лапки.**

Башка өлкөлөрдүн тамак-аштары

Француз тамак - аштары

Француз тамактануу салты закускалардан башталат. Закускалар муздак жана ысык болот. Алгач сорпо берилет. Сорподон кийин негизги тамак, салат жана сыр сунушталат. Тамактануунун аягында десерт же жержемиштер берилет.

Сыр француз элинин негизги закускаларынан болуп эсептелет, анын 400 ашык түрү белгилүү. Экинчи тамактын негизин адатта антрекот түзөт.

Француздардын сыймыгы бул шарап. Француз шараптарынын эң белгилүүлөрү - бордо жана бургунд шарабы. Ошондой эле Франция шампандары менен да таанымал.

Француз тамак-аштарында бакалардын буттары

да колдонулат. Бул тамак деликатес катары сунушталат. Франция бакаларды тамак-ашта колдонуу үчүн азия өлкөлөрүнөн сатып алуу боюнча ири импортер өлкө болуп саналат.

- **Табигый - натуральный, азык - продукт, көбүнчө - в основном, мүнөздүү - характерный, атайын - специфический, эреже - правило, айырмалануу - отличаться, жаңы түшкөн - свежие, такыр - совсем, вообще, алгачкы - первозданный, умтулуу - стремиться, таякча - палочка, кичинекей кесимдер - небольшие кусочки.**

Жапон тамак - аштары

Жапон элинин ашканасы табигый азыктарды, көбүнчө деңиз азыктарын колдонуп жасаган мүнөздүү тамактары, атайын эрежелери, тамакты кооздоодогу өзгөчө эрежелери, дасторкон үстүндөгү этикети менен айырмаланат.

Жапон тамактарында жогорку сапаттагы жаңы түшкөн азыктар колдонулат. Көпкө чейин сакталуучу азыктар, күрүч менен соустан башка, тамак жасоодо такыр колдонулбайт.

Жапондуктар тамактарында ингредиенттердин алгачкы түрүн жана даамын сактап калууга умтулушат. Мына ушунусу менен жапон тамак-аштары башка азия тамактарынан айырмаланып турат.

Тамактар кичинекей порциялар менен берилет. Дасторконго тамак-аштардын көп түрлөрү коюлат. Тамактанууда аш приборлорунан көбүнчө таякчалар колдонулат, кашыктар айрым учурларда гана, ал эми бычак менен аш айры такыр колдонулбайт. Тамактардын көпчүлүк түрлөрү жегенде таякты колдонууга ыңгайлуу болуш үчүн кичинекей кесимдер менен берилет.

Негизги - основной, күрүч - рис, андан сырткары - кроме этого, жыгач козу карындар - древесные грибы, кошумча - добавки, майда тууралган - мелко рубленный, абзел - должен, түс - цвет, сырткы көрүнүшү - внешний вид, жыт - аромат, даам - вкус, кычкыл - кислый, таттуу - сладкий, туздуу - соленый, ачуу - горький, өткөрө ачуу - острый, жыттуу -ароматный, тузсуз - пресный, алтын - золотой.

Кытай тамак-аштары

Кытай элинин ашканасындагы негизги азык - бул күрүч. Андан сырткары дагы көптөгөн азыктарды - жыландын эти, жыгач козу карындар, бамбук сыяктуу азык материалдарын соустар менен аралаштырып колдонушат.

Алардын негизги тамагы болгон күрүчтөн ар түрдүү тамактарды сунушташат: тузсуз күрүчтүн өзүн беришет, ошондой эле башка көптөгөн кошумчалар менен да (майда тууралган креветкалар, жашылчалар, жумуртка менен) сунуш кылышат.

Ошону менен бирге Кытай элинин кесмеси жана чайы да башка өлкөлөрдө колдонулгандыгы белгилүү.

Ар бир тамак негизги үч мүнөздөмөгө жооп бериши абзел: түсү же сырткы көрүнүшү (сэ), жыты (сян) жана даамы (вэй). Тамак эстетикалык жактан көркөмдүү көрүнүшү үчүн адатта эт менен контрасттуу түстөрдөгү жашылчаларды колдонушат.

Тамктануу учурунда дасторкон үстүндө негизги сегиз даамды камтыган тамактардын түрлөрү болушу керек: кычкыл, таттуу, туздуу, ачуу, өткөрө ачуу, жыттуу, тузсуз, алтын.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна каалоо-тилек ыңгайынын тиешелүү мүчөлөрүн улап жазгыла.

1. Анын ийгиликтерин белгилеп өт... келет.
2. Айткандарым туура экенине ишендир... келип турат.
3. Баяндамамды төмөнкү сөздөр менен кортундула... келип жатат.
4. Эгерде бул кызматка орнош... келсе, анда аттестациядан ийгиликтүү өтүшүңүз керек.
5. Анын ыйла... келип жатат окшойт.
6. Бул ырды сизге арна... келет.
7. Эгерде батыраак айыгып кет... келсе, анда дарыгердин айткандарын жасаңыз.
8. Ошондо сизге бул тууралуу айт... келген болчу, бирок сиз мени укпай койгонсуз.

9. Менин ага жагын... келген жок.
10. Китепти эмки айда басып чыгар... келет, ошон үчүн азыртан буйрутма берип коюшум керек.

2-көнүгүү. Боштуктардын ордуна мааниси жагынан туура келген этиштерди койгула.

1. Бул оор жүктү _____, жанымда турган жигиттен жардам сурадым.
2. Кечээ болгон конференцияга _____, анткени менин зарыл жумуштарым чыгып калды.
3. Мен бул эки адамды _____, анткени экөө тең мага бирдей.
4. Мүдүрүбүз бул кызматкерди жумуштан _____ айтып, анын компанияга келтирген пайдасын белгилеп өттү.
5. Эртең жумуштан кийин биздикине _____, айта турган маанилүү сөзүм бар.
6. Мен бул адамды дагы эле _____, ал болсо мени унутуп койсо керек.
7. Биз сизге азыр өргүү _____, анткени компаниябыздагы көп кызматкерлер иш сапарда жүрөт.
8. Албетте, мен сизге _____, бирок сиз дагы аракет кылышыңыз керек.

Этиштер: бере албайбыз, көтөрө албай, келе аласызбы, жардам бере алам, катыша албадым, бошото албасын, унута албай жүрөм, салыштыра албайм.

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү тиешелүү этиштер менен толуктагыла.

1. Бул маселеге дагы бир жолу кайрылууга туура келет, качан сизге (чалайын, айтайын, берейин).
2. Анын эсебине канча каражат (алалы? чегерели? үнөмдөйлү?)
3. Сизге (алаксытпайлы, бурбайлы, жолтоо болбойлу), өз ишиңизди уланта бериңиз.
4. Иш планыбызга өзгөртүүлөрдү (келтирейинби? толуктайынбы? киргизейинби?)
5. Баарын шашпай отуруп (айтып берейин, жазып берейин, көңүл бурайын), а сиз менин сөзүмдү бөлбөй угуңуз.
6. Бул кагаздарды кимге (кабыл алайын, сунуш берейин, тапшырайын)?

4-көнүгүү. Мамычадагы сүйлөмдөрдү мааниси боюнча бириктирип жазгыла.

1. Ал аябай чарчап, эс алгысы келип жатканын айтып,	1. эми гана түшүндүк.
2. Анын жашаган шартын көрүп,	2. ошондуктан ушундай иш-аракетке барууга мажбурмун.
3. Күнөөлүү эмес экенин далилдегиси келип,	3. бизден кечирим сурап, башка бөлмөгө кирип кетти.
4. Анын бул ишке кийлигишкиси келбей жатканын	4. тоскоолдуктарга карабай алга умтула беришиңиз керек.
5. Өргүүмдү дагы бир жумага узарткым келип,	5. болгон окуянын күбөлөрүн чакыртты.
6. Оюңузду ишке ашыргыңыз келсе,	6. мүдүрүмө арыз менен кайрылдым.
7. Мен чындыкты билгим келип жатат,	7. ага боорум ачып, жардам көрсөткүм келди.

5-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан туура келген этиштерди койгула.

1. Менин балдарым турмушта өз ордуларын таап, бактылуу _____.
2. Издеген китебим тезирээк _____.
3. Менин сырым _____.
4. Биздин мамлекетибиз да _____.
5. Эртең аба-ырайы _____.
6. Өлкөдө жумушсуздук _____.
7. Бүгүн отчетумду _____.
8. Ойлогон ой-максатым _____.

Колдонулуучу сөздөр: кабыл алышса экен, табылса экен, болушса экен, билинип калбаса экен, бузулбаса экен, жоюлса экен, өнүгүп-өссө экен, ишке ашса экен.

6-көнүгүү. Сүйлөмдөрдүн башын толуктап жазгыла.

Үлгү: _____, сарсанаа болдум.

Ал кечигип жаткандыктан, сарсанаа болдум.

1. _____, мен келген жокмун.
2. _____, баары колдоого алышты.

3. _____, аны узатып чыктым.
4. _____, чоң абройго ээ.
5. _____, жаңылышып жатат.

7-көнүгүү. Кашааны ачып, мааниси жагынан туура келген этиштерди койуңуз.

1. Сен (келгенде, келиш үчүн, келмейинче), мен эч жакка кетпейм.
2. Ал мага (таарынса да, таарынганы, таарынып), менин менен сүйлөшпөй жатат.
3. Кыргыз тилин (үйрөнүп, үйрөнүш үчүн, үйрөнмөйүнчө), бул курстарга жазылдым.
4. Ал менин сөзүмдү (укмайынча, укпаса да, укпай), эшикке чыгып кетти.
5. Биздин ишканабызга жаңы мүдүр (дайындалгандан кийин, дайындалса да, дайындалганча), жамаатыбызда тартип (дисциплина) күчөдү.
6. Ал өзүн начар (сезип жаткандыктан, сезип жатса да, сезип жатканда), үйүнө кетпей иштеп жатты.
7. Мен жолугушууга (шашып жатсам да, шашып жатканча, шашып жаткандыктан), такси алып жөнөдүм.
8. Бул китепти (чыгармайынча, чыгарыш үчүн, чыгаргандыгы үчүн), бир нече ай керек болот.

19-сабак

Тема: Заманбап технология

- Суюк кристаллдуу - жидкокристаллический, өзгөчөлүк - особенность, катмар - слой, чекит - точка, чагылдыруу - изображение, чыңалуу - напряжение, жарыктын агымы - поток света, өткөрүп туруу - пропускать, жалпак бет - плоская поверхность, даана - ясно, так - четко, такыр - совсем, электр зымы - электропровод, торчо - сетка, айландыруу - превращать, артыкчылык - преимущество, ачык түстүүлүк - яркость, кемчилик - недостаток, сарптоо - расходовать, потреблять.

Суюк кристаллдуу телевизорлор

Суюк кристаллдуу телевизорлордун өзгөчөлүктөрүнө токтоп кетели. Сөз эки панелдин ортосунда жайгашкан суюк кристаллдардын катмары тууралуу болуп жатат. Тигил же бул пикселге (экрандын ортосунда жайгашкан чекит - ал чагылдыруунун элементин түзөт) ээ болгон электр талаасынын чыңалуусуна жараша суюк кристаллдар жарыктын агымынын белгилүү бир бөлүгүн өткөрүп турат. Бир чыңалууда чекит ак түстү, экинчи чыңалуу болгондо чекит кызыл түстү, үчүнчүсүндө - сары түстү берип турат.

Суюк кристаллдуу экрандар өзүнүн жалпак бетинин өзгөчөлүгү менен сүрөттөрдү геометриялык жактан туура көрсөтөт. Мындай экрандар сүрөттөрдү так жана даана көрсөтө алат. Суюк кристаллдуу телевизорлор сүрөттөрдү жогорку сапатта көрсөтүү менен бирге ден-соолукка терс таасирин көп тийгизбейт. Анын дагы бир өзгөчөлүгү аны бурчтан отуруп көрсө да сүрөттөр даана чагылдырылып көрсөтүлөт.

Плазмалык телевизорлор

Плазмалык телевизорлордун иштөө принциби такыр башкача. Бул бири-бирине жабышкан эки айнек, анын ортосу газ менен толтурулган. Ичинде электр зымынан турган торчо бар. Ток ушул зымдар аркылуу өтүп, газды плазмага айландырат. Ошонун натыйжасында жүз миңдеген ар кайсы түстөгү элементтерден сүрөттөр чагылдырылып көрсөтүлөт.

«Плазманын» артыкчылыгы белгилүү: көрүүчүнүн ден-соолугуна терс таасирин тийгизбейт, сүрөт бурмаланбайт, ачык түстүүлүгү менен контрасттуулугу жогорулайт. Экран өзүнүн ичкелиги менен (20 см ашпаган) көп орунду ээлебейт. Анын кемчилиги катары энергияны көп сарпташын атап кетсек болот.

- Сатыкка коюу - выставить на продажу, үлгү - образец, пример, бир топ - значительно, таандык - принадлежит, көнүмүш - привычный, сүрүп чыгаруу - вытеснить, сынак - конкурс, кабыл алуучу - приемник, андан тышкары - кроме этого.

iPad

iPad — Apple компаниясы чыгарган интернет-планшет. Ал 2010-жылы 27-январда Сан-Францискодо презентацияда Стив Джобс тарабынан сунушталып, 2010-жылдын 3-апрелинен сатыкка коюла баштаган.

Apple iPad — интернет-планшеттердин классикалык үлгүсү, ал персоналдык компьютерден бир топ айырмаланып турат. Көп аналитиктер интернет-планшеттерди компьютерден кийинки доорго таандык техникага киргизишет. Анткени алар көнүмүш персоналдык компьютерлерден жөнөкөйүрөөк жана түшүнүктүүрөөк келишет. Алардын айтымында, мезгили келгенде алар компьютерлерди базардан сүрүп чыгарышы мүмкүн.

Кызыктуу фактыны айтып кетели. Сенсордук экраны бар планшет компьютерлерди чыгаруу идеясы Иллинойск университетинин студенттерине таандык экен. Алар 1988-жылы Apple корпорациясы уюштурган «2000-жылкы персоналдык компьютер кандай болот?» деген сынакка катышып, ушул идеяны сунушташыптыр.

iPad Wi-Fi+3G моделдеринде штаттык режимде, ошондой эле A-GPS режиминде иштөөчү GPS- кабыл алуучу модулу орнотулган. Андан тышкары кадимки SIM-картанын ордуна Micro-SIM картасы колдонулат.

- Катарына кирет - входит в ряд, айкалыштырып турат - совмещает, жарыяланган - анонсирован, объявлен, кыска убакыттын ичинде - за короткий срок, жетишүү - достигать, мүмкүнчүлүктөрү - возможности, кармай алуу - поддерживать, жай - медленный, үн почтасы - голосовая почта, кабарландыруу - сообщение.

iPhone

iPhone — Apple корпорациясы иштеп чыккан төрт диапазондуу мультимедиялык смартфондордун катарына кирет. Смартфондор өзүнө iPod плееринин, коммуникатордун жана интернет-планшеттин функционалдуулугун айкалыштырып турат.

Биринчи жолу iPhone Стив Джонс тарабынан 2007-жылы элге жарыяланган. Ал эми 2007-жылдын 29-июнунда сатыкка коюлуп, кыска убакыттын ичинде АКШ-дагы смартфон базарында маанилүү орунду ээлегенге жетишти.

Жаңы смартфон телефондун, музыкалык плеердин жана чөнтөк компьютеринин бүт мүмкүнчүлүктөрүн өзүнө камтыды. Бирок анын кемчиликтери да бар. Алардын эң маанилүүсү бул 3G кармай албагандыгы болуп чыкты. Анткени мындай учурда телефондун интернетке туташуу ылдамдыгы жай экени байкалды.

iPhone конференц-байланыштарды орнотуу, сүйлөшүү учурунда коңгуроолорду бириктирүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Анын өзгөчөлүктөрүнүн бири - бул визуалдык үн почтасы. Ал телефондун интерфейсинде эле үн кабарландырууларын башкара алат.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү боштуктарды тиешелүү этиштер менен толуктагыла.

1. Эртең саат 10.00-до жыйын болот, сабактар башка күнгө _____.
2. Бул кыйын күндөр да _____.
3. Тапшырма өз мөөнөтүнө _____, антпесе тийиштүү чаралар _____.
4. Анын күтүүсүз жумуштары чыгып калгандыктан, мүдүрдөн _____.
5. Жолугушуу эртеңкиге _____, анткени биздин жетекчибиз ооруп калды.
6. Эшикте жылуу, жеңил эле _____.
7. Эртеңки аңгемелешүүгө _____.

8. Бул оюн-зоок программасы ким тарабынан _____.
9. Жаңы жетекчи _____.
10. Келишимге _____, ал күчүнө кирет.

Колдонулуучу этиштер: которулат, жылдырылсын, аткарылсын, унутулуп калат, даярдалды, дайындалды, даярданып жатамын, көрүлөт, кийинсең болот, кол коюлгандан кийин, суранып кетти.

2-көнүгүү. Берилген аныктамалардын туура жообун тапкыла.

1. Көп иштеген адам - *боорукер*
2. Ишти өз убагында аткарган адам - *тамашакөй*
3. Тамашаны жакшы көргөн адам - *жоопкерчиликтүү*
4. Эч нерседен коркпогон адам - *эмгекчил*
5. Дайыма бир нерселерди унуткан адам - *чынчыл*
6. Иштегенди жаман көргөн адам - *калпычы*
7. Дайыма чындыкты айткан адам - *жалкоо*
8. Сүйлөгөндү жаман көргөн адам - *урушчаак*
9. Акыйкатка умтулган адам - *эр жүрөк*
10. Адамдар менен көп урушкан адам - *унутчаак*
11. Адамдарга жардам берүүгө даяр адам - *тунт*
12. Чындыкты сүйлөбөгөн адам - *адилеттүү*

3-көнүгүү. Төмөнкү кырдаалдарды улантып маек кургула.

1. Мен биринчи мугалимимди жолуктурдум. Ал такыр өзгөрбөптүр. ....
2. Дүкөнгө кирсем, студент кезимде сүйлөшүп жүргөн кызыма (жигитиме) жолугуп калдым. Бир көргөндө аны тааныган жокмун, ал аябай өзгөрүп кетиптир. ....
3. Кечээ театрдан мурда иштеген жеримдеги кесиптешиме кезигип калдым. Ал бир аз толуп кеткендиктен тааныбай калган экем, бирок анын мүнөзү ошол бойдон калыптыр. ....

4-көнүгүү. Бош жерлерди мааниси жагынан туура келген сүйлөмдөр менен толуктаңыз.

1. _____+(ыш... үчүн), бул жумушка орноштум.
2. _____+(майынча...), сен эч жакка кетпе.
3. _____+(гандыктан...), жолугушууга бара албадым.

4. _____+айын... деп), чындыкты айтууга мажбур болдум.
5. _____+(са... да), келгенге аракет кылам.

6-көнүгүү. Эки мамычадагы сүйлөмдөрдү бириктириңиз.

11. Балдарымды кубантыш үчүн,	11. бүт кагаздарды жардамчыма тапшырышым керек.
12. Иш сапарга кеткенге чейин,	12. жумушубузду бүтүрөлү.
13. Биз бул жөнүндө билсек да,	13. аларды саякатка алып барууну чечтим.
14. Чындыкты билмейинче,	14. эс алып жатам.
15. Кеч киргенче,	15. күркөгө бара жатам.
16. Ооруп калбайын деп,	16. эч кимге айткан жокпуз.
17. Гезит сатып алганы,	17. жылуу кийиндим.
18. Жумушумду бүтүп,	18. баары бир тынчтанбайм.

7-көнүгүү. Берилген атоочтуктар менен сүйлөмдөрдү түзүңүз.

1. Жаңы курулган мектеп _____
2. Ч.Айтматов жазган чыгармалар _____
3. Жиберилген каттар _____
4. Дайындалган мүдүр _____
5. Талкууланган долбоор _____

8-көнүгүү. Кашаанын ичиндеги этиштердин туура формасын тандагыла.

1. Алматыга (*барганга чейин, барган сайын, баргандан кийин*), адатта эжемдин үйүнө токтойм.
2. Мен мектепте (*окуп жүргөндө, окуп бүткөндө, окуган сайын*) спорттук мелдештерге катышчумун.
3. Мен үйгө (*келер замат, келген сайын, келгенде*), коноктор кетип калыптыр.
4. Ал университетти (*бүткөндөн кийин, бүткөнгө чейин, бүткөн сайын*), ушул компанияга жумушка орношкон.
5. Сиз (*келер замат, келген сайын, келгенге чейин*), биз жумушту бүтүп коебуз.
6. Мен машине айдап (*барган сайын, бара жатканда, баргандан кийин*), уюлдук телефонду колдонбойм.

20-сабак

Тема: Кинематография

- ❖ Мен сүйүктүү актерума жолуксам, андан автограф алмакмын.
- ❖ Эгерде киноискусство тармагына каражат көбүрөөк бөлүнсө, көп фильмдер жаралмак.
- ❖ Бул кинотасма баш байгеге ээ болмок.

Келиңиз жаттайлы

- Жаралуу датасы - дата появления, дата рождения, үнсүз - немой, башат - начало, исток, тартуу - снимать, каталык - ошибка, бир катар - ряд, маанилүү - важный, значительный, байге - приз, ээси болуу - стать обладателем, кайрылуу - обращение, атайын - специальный.

Кыргыз кино өнөрү

Кинематографтын жаралуу датасын 1895-жылдын 28-декабры деп эсептешет. Ошол мезгилде Париждеги Капуцинов бульварында кыймылга келтирилген сүрөттөр көрсөтүлгөн. Кийинчерээк үнсүз кинодон үндүү киного өткөн. Кыргыз көркөм кинематографынын башаты - бул «Салтанат» деген биринчи кыргыз түстүү көркөм фильми болгон. Аны режиссер В.Пронин 1955-жылы «Мосфильм» студиясында тарткан. Мына ушул кинотасмадан кыргыз элинин улуттук көркөм кинематографиясынын тарыхы башталган.

Кыргыз кинематографисттери тарабынан тартылган биринчи кыргыз көркөм фильми бул режиссер И.Кобышевдин «Менин каталыгым» деген көркөм тасмасы болгон. Ал 1957-жылы тартылган. Андан кийин «Тянь-Шань кызы», «Токтогул», «Муз жүрөк тууралуу уламыш» аттуу кинотасмалар чыккан.

60-жылдардын ортосунда кыргыз документалисттери бир катар маанилүү чыгармаларды жаратышкан. Бул жылдары жаралган документалдуу фильмдер ар түрдүү бүткүл союздук жана эл аралык кинофестивалдарда 60-тан ашык дипломдун жана байгелердин ээси болгон. Алардын эң мыктылары - бул «Манасчы» (1965) жана «Бул аттар» (1966). «Манасчы» деген документалдуу тасма Оберхаузенде (ФРГ) өткөн документалдуу фильмдердин эл аралык кинофестивалында 80 өлкөнүн ичинен эң башкы байгени - алтын медалды алган.

1960-жылдары кыргыз кинематографиясынын өнүгүшүнө Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына кайрылуу зор ролду ойногон. Анын чыгармалары боюнча «Ашуу», «Аптап», «Биринчи мугалим», «Бото көз» кинотасмалары тартылган. 1967-жылы Геннадий Базаров «Саманчынын жолу» деген кинотасмасын тарткан. Бул кинотасма Орто Азия жана Казакстан өлкөлөрүнүн кинематографисттер фестивалында дипломго ээ болгон.

Кыргыз кино өнөрүнүн жылдыздары

- **Эмгек сиңирген - заслуженный, башкарма - управляющий, катуу - сильный, күрөш - борьба, чагылдыруу - отражать, изображать, баскыч - этап, эсинде калуу - запомниться, маңыз - суть, кайталангыс - неповторимый.**

Таттыбүбү Турсунбаева

Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Таттыбүбү Турсунбаева 1944-жылы 12-июлда Нарын облусундагы Чаек айылында төрөлгөн. Өзүнүн эң мыкты аткарган ролу бул Төлөмүш Океевдин «Отко таазим» (1972) деген кинотасмадагы Уркуя Салиеванын ролу. Мында ал колхоздун башкармасынын ролун аткарган. Бул кинотасмада 30-жылдардын башындагы колхоздордун жаңы уюшулушу, ошол кездеги байлар менен кедейлердин ортосундагы катуу күрөш чагылдырылган.

Таттыбүбү Турсунбаева Мелис Убукеевдин «Ак мөөр» фильминде бир сааттын ичинде аял затынын бүт турмуштук баскычтарын ойноп көрсөтө алган.

Турсунбаева Геннадий Базаровдун «Саманчынын жолу» (1967) деген кинотасмасында эки-үч эпизоддо гана чыгат, антсе да ал толук образды ойноо менен бирге көрүүчүлөрдүн эсинде калат. Ал Толгонайдын жаш кезин ойноп чыккан. Таттыбүбү Толгонайдын туруктуулугун, күчүн, бул образдын маңызын ачып көрсөтө алган.

Таттыбүбүнүн сулуулугу да, таланты да кайталангыс, кылымда бир жаралчу нерсе. Ал 1981-жылы декабрь айында 37 жаш курагында дүйнөдөн кайткан.

- **Башталгыч - начальный, тартып - начиная с, жарык - светлый, жаратуу - создавать, эмгектенип келген - трудилась, ийгиликтүү - успешно, удачно, аткаруу**

- исполнять, андан сырткары - кроме этого, мыкты - прекрасно, отлично, жөндөмдүү - способный, далилдөө - доказать, подтвердить.

Сабира Күмүшалиева

Кыргыз эл артисти Сабира Күмүшалиева 1917-жылы 19-мартта Төкөлдөш айылында туулган. Фрунзе педагогикалык техникумун аяктаган. 1932-1934-жылдары башталгыч класстардын мугалими болуп иштеген. 1934-жылдан баштап ал Кыргыз драма театрында актриса болуп иштей баштаган.

Сабира Күмүшалиева театрга киргенден тартып көп жарык образдарды жаратуунун үстүндө эмгектенип келген. Ал Зууранын (М.Токобаев «Кайгылуу Какей»), Карачачтын (К.Жантошев «Карачач»), Ситайхонун (Ж.Турусбеков «Ажал ордунда») ролдорун ийгиликтүү аткарып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Андан сырткары ал орус классиктеринин да чыгармаларындагы образдарды мыкты ойногон. Ал театрда 100-дөн ашык ролдорду ойногон. Анын театралдык атайын билими болбосо да, өзүнүн сахнадагы оюну менен жөндөмдүү актриса экенин далилдей алды.

С.Күмүшалиеванын чыгармачылыгы кино өнөрүндө да өзгөчө орунду ээлейт. Ал «Ак кеме», «Токтогул», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Уркуя», «Эрте келген турналар», «Караш-Караш окуясы» жана башка дагы көптөгөн кинотасмаларда ар кандай мүнөздөгү образдарды жараткан.

Ал 2007-жылы 15-сентябрда дүйнөдөн кайткан. Анын сөөгү Ала-Арча бейитине коюлган.

- **Өнүгүшү - развитие, зор - огромный, чыгармачылык иши - творческая деятельность, аптап - зной, кайра жаратуу - воссоздавать, баш байге - главный приз, татыктуу болуу - быть удостоенным.**

Болот Шамшиев

Кыргыз киноөнөрүнүн өнүгүшүндө Болот Шамшиевдин эмгеги зор. Ал 1941-жылы Фрунзе шаарында туулган. 1959-жылдан баштап Фрунзедеги киностудияда үн

операторунун жардамчысы болуп иштей баштаган. Ушул эле жылы Мамлекеттик маданият институтуна окууга кирип, аны 1964-жылы аяктаган.

Шамшиевдин алгачкы чыгармачылык иши студент кезинде Л.Шепитьконун «Аптап» деген кинотасмасында Кемелдин ролун ойноодон башталган. Ал эми анын өзүнүн жараткан алгачкы фильми бул «Манасчы» деген документалдуу фильм болчу. Бул анын дипломдук иши эле. Ал биринчи жолу кыргыз элинин байыркы эпосунун образдар дүйнөсүн кинокаражаты аркылуу кайра жаратууга жетишкен. Биринчи жолу Саякбай Каралаевди кинокаражаты аркылуу угушкан. Биринчи жолу документалдуу кыргыз киноөнөрүн чет өлкөлөргө тааныткан. Бул документалдуу кинотасма Германиядагы Оберхаузен шаарында өткөн кинофестивалда кыска метраждуу фильмдердин баш байгесин утуп алган.

Болот Шамшиев М.Ауэзовдун чыгармасынын негизинде тартылган «Караш-Караш окуясы», Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча тартылган «Ысык-Көлдүн кызгалдактары», «Ак кеме», «Сүйүү жаңырыгы», «Эрте келген турналар» кинотасмалары аркылуу кыргыз киноискусствосун бүт дүйнөгө тааныткан.

Болот Шамшиев бир нече жыл катары менен Бүткүл союздук кинофестивалдарда баш байгелерди утуп келген.

Ал эми анын «Ак кеме» деген фильми Италияда өткөн дүйнөлүк киносынактын баш байгесине татыктуу болгон.

- Окуу жай - учебное заведение, андан соң - затем, после этого, сахна - сцена, бир топ - много, аскер - армия, кызмат өтөө - служить, тартылуу - сниматься.

Болот Тентимишов

Болот Тентимишов 1971-жылы 22-июнда Кант районунда төрөлгөн. 1988-жылы Ленинграддагы театралдык окуу жайга тапшырган (Юрий Мушкатин менен Дмитрий Астрахандын өнөрканасы). Ал Томск шаарындагы театрда, андан соң Краснокаменск шаарындагы элдик театрда иштеп келген. Анда ал «Пигмалион», «Механикалык булбул» спектаклдеринде ойногон. Аскерде кызмат өтөп келген соң, ал Бишкектеги драма театрында иштей баштаган. Театрдын сахнасында

ал бир топ ролдорду аткарган. 1997-жылдан баштап ал Бишкектеги «Тунгуч» театрында эмгектене баштаган.

Марат Сарулунун «Чычкан» деген кыска метраждуу фильминде тартылган. Анын толук метраждуу фильмдеги алгачкы ролу - бул Нурбек Эгендин «Аталар керээзи» деген кинотасмасындагы Айдардын ролу.

Келиңиз сүйлөшөлү

1. Кыргыз киносунун тарыхындагы алгачкы кинотасма кайсы болгон?
2. Кыргыз киносунун жетишкендиктери жана кемчиликтери жөнүндө эмне айта аласыз?
3. Кыргыз режиссерлору тууралуу маалымат билесизби?
4. Азыркы кыргыз киносунун абалы кандай?
5. Азыркы мезгилдин кыргыз кинотасмалары эл аралык кинофестивалдарга катышып, байгелерге ээ болуп жатабы? Бул тууралуу эмне билесиз?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү максат ыңгайындагы этиштерди колдонуп толуктагыла.

1. Эгерде мен ырчы болсом, _____.
2. Эгерде космоско учуп барсам, _____.
3. Эгерде мен бир аралга туш болсом, _____.
4. Эгерде депутат болсом, _____.
5. Эгерде президент болсом, _____.

2-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна максат ыңгайынын мүчөлөрүн улап жазгыла.

1. Мен бул көйгөйдү чечүүгө жардам бер... .
2. Сиз муну өз көзүңүз менен көргөндө ишен... беле... ?
3. Биз, албетте, демөөрчүлүк кыл... эле... .
4. Алар мени түшүн... да эмес.

5. Сиз келсеңиз, балдар аябай кубан... .
6. Мүмкүнчүлүгүм болсо, ошол өлкөгө саякатка бар... эле... .
7. Эгерде аба-ырайы ачык болгондо, биз жүрүшкө чык... .
8. Силер макул бол... эмес... .
9. Башка жолубуз болсо, сизге бул маселе менен кайрылба... эле....
10. Эгерде адамдар жолдо жүрүүнүн эрежелерин сактаса, жол кырсыктары көп катталба... эле.

3-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү боштуктарды тиешелүү этиштер менен толтургула.

1. Сиз чалбасаңыз, мен бүгүн эле _____ (кетип калмакмын, сагынмакмын, кечирмекмин).
2. Биз бул тууралуу айтканда, сиз баары бир бизге _____ (мактамак эмессиз, колдомок эмессиз, ишенмек эмессиз).
3. Анын эки жүздүүлүгүн мурда билсек, аны качан эле _____ (кечикмекпиз, ашкерелемекпиз, талдамакпиз).
4. Мен анын оюна _____ (макул болмокмун, таарырмакмын, четтетмекмин).
5. Ал абдан жөндөмдүү, кыргыз тилин бир-эки айда эле _____ (чечип алмак, өздөштүрүп алмак, аргасыз болмок).
6. Сиз _____ (адашмаксыз, ишендирмексиз, сарсанаа болмоксуз) ошон үчүн эчтеке билгизген жокпуз.
7. Китептерим болбосо, мен эмне кыларымды билбей _____ (чарчамакмын, зерикмекмин, узатмакмын).
8. Мүмкүнчүлүк болсо, биз эч кимди жумуштан _____ (кабыл алмак эмеспиз, өзгөртмөк эмеспиз, кыскартмак эмеспиз).

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге мааниси жагынан туура келген этиштерди койгула.

1. Бул тармакка жетиштүү каражат _____, жолдорубуздун абалы начар болуп жатат.
2. Ал _____, анын тынчын албайлы деп чечтик.
3. Биз бул комиссияга мүчө болуп _____, ишибизди так аткарууга милдеттүүбүз.

4. Балам сууда сүзгөндү _____, аны бассейнге алып барып жүрөм.
5. Бул өлкө деңизге жакын _____, климаты нымдуу.
6. Бул жыл кургакчыл _____, талаада буудай, арпалар чыкпай калды.
7. Мен мунун баарын сага _____ айтып отурам, башка бирөөгө айтпайт элем.
8. Жумушун жакшы _____, ушундай каталарды кетирип жатат.

Колдонулуучу этиштер: *ишенгендиктен, ооруп жаткандыктан, болгондуктан, бөлүнүп берилбегендиктен, жайгашкандыктан, билбегендиктен, түшүнбөгөндүктөн, киргенден кийин.*

5-көнүгүү. Мамычадагы эки сүйлөмдү бириктирип жазгыла.

1. Аны уялтпайын деп	1. болгон далилдерин келтирди.
2. Кагылышууну токтотуу максатында	2. эч ким менен учурашпай дароо кетип калган эле.
3. Анын келип кеткенин бирөөлөр билип калбасын деп	3. бул окуя тууралуу кеп салган да жокмун.
4. Балам ойгонуп кетпесин деп	4. атайын ага кайрылган болчумун.
5. Айткандары чын экенине ишендириш үчүн	5. ушул мектепке орноштурууну чечтим.
6. Анын тынчын албайын деп	6. эки жактын карыялары чогулуп, бул көйгөйдү чечмек болушту.
7. Балдарым жакшы билим алсын деп	7. акырын сүйлөшүп отурдук.
8. Жардам сурайын деп	8. телефон да чалган жокмун.

6-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Когда его статья будет напечатана, я прочту ее с удовольствием.
2. Я смогу ответить на ваш вопрос, когда я получу все нужные документы.
3. Мы решили встретиться с ним после того, как приедем в город.
4. Когда я вошел в комнату, он читал ту книгу, которую я дал ему на прошлой неделе.
5. Когда мы обсуждали эту проблему, он разговаривал по телефону и ничего не слышал.
6. Как только вы придете к единому мнению, мы подпишем соглашение.
7. До того как отправитесь в командировку, закончите свой отчет.

21-22-сабактар

Тема: Кинофестивалдар, киносыйлыктар, киножылдыздар

- ❖ Ал келгенче, биз бүт документтерди даярдап койдук.
- ❖ Биз университетти аяктар замат, кесибибиз боюнча жумуш издей баштайбыз.
- ❖ Бул фильм экранга чыккандан кийин, ал кинокөрүүчүлөрдүн сүймөнчүлүгүнө ээ болуп калды.

★ *Келиңиз жаттайлы*

сыйлык - премия, ыйгарылышы - вручение, ыйгаруу аземи - церемония вручения, мүчөлөрү - члены, добуш берүү - голосовать, айырмаланып - в отличие, курам - состав, жол килемче - ковровая дорожка, жүк ташуучу - грузовой, жеткирилет - доставляется, текшерүүдөн өтүшөт - проходят через досмотр, чакыруу кагазы - приглаательный билет, татыктуу болгон - был удостоен, жалпысынан - в общем, көрсөтүлгөн - был представлен.

«Оскар» сыйлыгынын ыйгарылышы биринчи жолу 1929-жылы 16-майда Голливудда болуп өткөн. Ошондо эле аны радио аркылуу уктурушкан, ал эми телевидение 1953-жылдан баштап көрсөтө баштаган. Анын тарыхындагы 70 жылдын ичинде «Оскар» киносыйлыгын ыйгаруу аземи марттын аягы - апрелдин башына туура келчү. 2004-жылдан тартып ал февралдын аягы - мартын башында өткөрүлө баштады.

Азыркы кезде «Оскар» 24 негизги номинация боюнча ыйгарылат.

Киноакадемиянын мүчөлөрү бир гана «Эң мыкты кинотасма» деген категория боюнча добуш бере алышат. Негизги номинациялардан башка дагы атайын номинациялар боюнча да «Оскар» сыйлыгы ыйгарылат.

Башка улуттук киносыйлыктарынан айырмаланып, «Эң мыкты кинотасма» деген номинацияда «Оскарды» продюссерге гана ыйгарышат.

«Оскар» статуэткасынын бийиктиги 34 см, салмагы 3,85 кг.

Академиянын курамына 10000 ашык адам кирет.

Кызыл жол килемдин узундугу - 150 метрдей, ал эми туурасы - 10 метрге жакын. Кинотеатрга бул жол килемче азем башталганга чейин төрт күн калганда эки жүк ташуучу машине менен жеткирилет экен.

Кинотеатрга кирерде киножылдыздары да текшерүүдөн өтүшөт. Алгач алардын лимузиндери текшерилип, андан соң кызыл жол килемге өтөрдө бүт белгилүү жылдыздар чакыруу кагазын көрсөтүп, текшерүүдөн өтөт.

Кызыктуу маалыматтар

- «Оскар» сыйлыгын эң көп алган - бул Уолт Дисней. Биринчи жолу 1932-жылы Микки-Маус жөнүндө мультфильм үчүн бул сыйлыкка татыктуу болгон. Андан кийин жыл сайын эле ушул сыйлыкты алып турган, жалпысынан - 26 жолу алган.
- «Титаник» «Оскарга» 14 жолу көрсөтүлгөн.
- Актерлордун арасынан Джек Николсон көбүрөөк «Оскар» сыйлыгына көрсөтүлгөн. Жалпысынан ал 18 жолу бул сыйлыкка көрсөтүлгөн.
- Актрисалардын арасынан Мерил Стрип 16 жолу көрсөтүлүп, эки жолу жеңишке ээ болгон.
- Кетрин Хёпберн 4 жолу «эң мыкты актриса» деген наам боюнча «Оскар» сыйлыгын алган.
- «Чет тилдеги мыкты кинотасма» деген категория боюнча Сергей Бондарчуктун «Согуш жана тынчтык», («Война и мир») Акира Куросаванын «Дерсу Узала», Владимир Меньшовдун «Москва көз жашка ишенбейт» («Москва слезам не верит»), сыяктуу фильмдери сыйлыкка көрсөтүлгөн.

Уиллард Смит

Уиллард Смит 1968-жылдын 25-сентябрында Филадельфияда туулган. Ал мектепте окуп жүргөн кезинде реп музыкасына кызыкчу. Ошол мезгилде ал досу менен реп дует түзүшүп, эл алдына чыгып ырдап калышкан. Алардын ырлары белгилүү болчу. Анда алардын эки ыры «Гремми» сыйлыгына татыктуу болгон.

Анын алгачкы кинодогу ролу телесериалдагы жаш репер жигиттин ролу болчу. Телевидениеде бир нече ролдорду ойногондон кийин ал чоң экранга чыгууну чечти. Ал

«Начар жигиттер» («Плохие парни») (1995) деген фильмге тартылгандан кийин белгилүү боло баштады. Мына ушул кинотасмадан кийин анын карьерасы көтөрүлө баштайт.

1996-жылы «Көз карандысыздык күнү» («День независимости»), 1997-жылы «Кара кийимчен адамдар» («Люди в черном») деген кинотасмаларда өзүнүн ролдорун мыкты аткарып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болот. Уилл Смит андан башка дагы көптөгөн кинотасмаларда мыкты ролдорду жаратканы менен да таанымал.

Джонни Депп

Джонни Депп Овенсборо (АКШ, Кентукки штаты) деген шаарда туулган. Анын атасы инженер-куруучу, ал эми апасы официант болуп иштеген. Депп бала чагында чоң атасы менен көп убакыт өткөрчү. Ал жаш кезинде музыкага жана сүрөт тартууга кызыкчу. Джонни «Р» аттуу топто ойночу. Бул топ кийинчерээк тарап кеткен. Анын киного келишине актер Николас Кейдж түрткү болгон. Кейдж аны өзүнүн агенти менен тааныштырып коет. Депп алгачкы жолу «Вязов көчөсүндөгү коркунучтар» деген кинотасмага тартылат. Андан кийин ал дагы бир катар телешоуларга катышат. Оливер Стоундун «Взвод» деген фильминде катардагы аскер Лернердин ролун аткарган.

Депп өзүнүн алгачкы «Алтын глобус» деген сыйлыгын Тим Бёртендин «Эдвард Кайчы-колдор» аттуу кинотасмасындагы башкы ролу үчүн алган. 1993-жылы ал Кустурицанын «Аризондук кыял» (Аризонская мечта) деген фильминде башкы ролду ойноп, Берлин кинофестивалында баш байгеге ээ болгон. 1995-жылы «Дон Жуан Де-Марко» аттуу фильмде башкы ролду аткарган. Ал эми 1997-жылы ал өзүн режиссер катары көрсөткөн. Анын «Эр жүрөк» (Храбрец) деген кинотасмасы белгилүүлүккө жете алган жок.

Джонни Деппке MTV MovieAward сыйлыгын тартуулап жатканда эки жолу сахнага чыгууга туура келген, анткени ага «Суини Тодд» деген фильмде Суининин ролун аткаргандыгы үчүн «Эң мыкты экрандагы шумпай» («Лучший экранный злодей») жана «Кариб деңизинин пираттары: Жер четинде» («Пираты Карибского моря: На краю Света») аттуу фильмдеги Джек Воробейдин ролун аткаргандыгы үчүн «Эң мыкты комедиялуу роль» («Лучшая комедийная роль») деген наамдар боюнча сыйлыктар ыйгарылган.

2010-жылы ал Анджелина Джоли менен биргеликте «Турист» деген фильмде тартылган.

Анджелина Джоли Вайт

Анджелина Джоли Вайт Лос-Анджелесте (АКШ, Калифорния штаты) белгилүү америкалык актер Джон Вайттун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1976-жылы Анджелина бир жашка чыкканда анын ата-энеси ажырашып кетишкен. Ал 11 жашынан Ли Страсберг киномектебинде эки жыл окуп чыккан, ошондой эле Анджелина Беверли-Хиллз жогорку мектебинде да билим алган.

Анын гуманитардык миссиялардагы иши Камбоджадагы адамдардын жашаган шарттарын, ачкачылыктан кыйналгандарын көргөндөн кийин башталат. Джоли көп узабай БУУ-нун качкындардын ишин караган комиссиясына маалымат алуу үчүн кайрылат. 2001-жылы ал алгачкы жолу Сьерра-Леонго жана Танзанияга барат. Кийинки жылдары ал кайрадан Камбоджада болуп, андан соң Пакистандагы афган качкындарынын лагерине барып, 1 миллион доллар акча каражатын бөлүп берген.

Актриса гуманитардык миссия менен бир катар өлкөлөргө, анын ичинде Кенияга, Таиландга, Суданга, Косового, Анголага, Иорданиядагы ирак качкындарынын лагерине, Россиядагы Түндүк Кавказга барып келген.

Анджелина Джоли өзүнүн активдүү жарандык позициясы жана гуманитардык ишмердүүлүгүнүн натыйжасында саясат чөйрөсүндө маанилүү орунга ээ болду. Ал Давостогу Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумда баяндама менен чыгып сүйлөө үчүн атайын чакыртылган. Ошондой эле ал АКШ менен Европадагы бир нече ири саясый сүйлөшүүлөрдү, жолугушууларды өткөргөн.

2005-жылы Анджелина Джоли БУУ-нун Гуманитардык сыйлыгына татыктуу болгон.

Келиңиз сүйлөшөлү

- **Сиз киного кызыгасызбы? Кино сиз үчүн эмне?**

- Сизге кандай кинотасмалар жагат?
- Сизге кайсы кинотасма зор таасир калтырган?
- Кыргыз кинотасмаларын көрөсүзбү?
- Кайсы актерлордун чыгармачылыгы сизге жагат?
- Сиздин сүйүктүү актерунуз барбы?
- Эл аралык кинофестивалдар тууралуу кандай маалыматыңыз бар?
- Бош убакыт болсо, сиз кинотеатрга барып жакшы кино көрмөксүзбү же үйдө отуруп жакшы китеп окумаксызбы?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Ал үйүнөн чыгар замат, _____.
2. Сиз келгенге чейин, _____.
3. Адилет мектепти аяктагандан кийин, _____.
4. Жумушка келген сайын, _____.
5. Өргүүдөн кайтканда, _____.
6. Иш сапарга кетердин алдында, _____.
7. Аны менен сүйлөшүп турганда, _____.
8. Маселени талкуулап жатканда, _____.
9. Мектепте окуган кезде, _____.
10. Маяна алар замат, _____.

2-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна керектүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

7. Бөлмөдөн чык... (арда, кандан кийин, кан кезде) жарыкты өчүргөндү унутпаңыз.
8. Үйгө кел...(генден кийин, ген сайын, е жатканда) мага телефон чалып коюңуз, үй телефонуңузга чыгайын).
9. Университетти аякта...(ганда, ар алдында, ган сайын) ошол жерде окутуучу болуп иштегени калдым.
10. Ал жумушка кел... (ген сайын, ер алдында, е жатканда), ага бирөө телефон чалып, ал артка кайтып кетти.
11. Саякатка кет... (ер алдында, кенден кийин, кен кезде) мага жолугуп кетиңиз.

12. Кызым мектепте оку... (гандан кийин, ган кезде, ган сайын), ырчы болууну каалап, вокалдык сынактарга катышчу.
13. Мен аны көр... (гөнгө чейин, өр алдында, гөн сайын), сизди эстейм, ал ушунчалык сизге окшош.
14. Сынактарын тапшыр... (ар замат, ганган сайын, ып жатканда), эс алууга көлгө жөнөп кетти.

3-көнүгүү. Мамычадагы эки сүйлөмдү бириктирип жазгыла.

Үлгү: Мен короого чыктым. Кошунабыз Максатты көрдүм. - Мен короого чыкканда, кошунабыз Маратты көрдүм.

1. Мен эмки жылы мектепти аяктайм. 2. Сен жумушка кеттиң. 3. Депутаттар жаңы мыйзам долбоорун талкуулап жатышты. 4. Каржы министри өз баяндамасын окуп бүттү. 5. Студенттер сынактарын тапшырып бүтүштү. 6. Апам жумуштан келди. 7. Биз үйдөн чыгып бара жаттык. 8. Машине айдап бара жатам.	1. эки жумага эс алууга кетишет. 2. Медициналык Академияга тапшырамын. 3. биз үй жумуштарын жасап койдук. 4. уюлдук телефон менен сүйлөшпөйм. 5. сени издеп, бирөө телефон чалган болчу. 6. кошунабыз Адыл байкени көрдүк. 7. ага эл өкүлдөрү суроо бере башташты. 8. көпкө чейин бир пикирге келе албай жатышты.

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Стало уже совсем темно, когда мы вернулись домой.
2. Посидите здесь, пожалуйста, пока не вернется преподаватель.
3. Я дам вам знать, как только получу от него письмо.
4. Вы мне напишете после того, как поговорите с ним?
5. Он уедет из Бишкека, когда договор будет подписан.
6. После того, как он провел месяц в Италии, он уехал в Москву.
7. Перед тем как отправите им все каталоги, покажите их мне.
8. Когда мы ужинали, мне позвонил друг, с которым я не виделся два года.

5-көнүгүү. Белгиленген этиштердин котормосун тапкыла.

1. Сиз мени **тааныбай жатасызбы**, мен сиз менен чогуу иштеген болчумун.
(не узнали, не знаете, не узнаете)
2. Сиз **жаңылышып жатасыз**, ал биз менен иштеген эмес.
(ошибаетесь, отмечаете, догадываетесь)
3. Биз **тастыкталган** маалыматтарга таянып, ушул сөздөрдү айтып жатабыз.
(выявленные, отмеченные, подтвержденные)
4. Сиз менден **күмөн санап жатасызбы**, менин бул ишке эч кандай тиешем жок.
(обвиняете, подозреваете, отмечаете)
5. Ал абдан жөндөмдүү, менин оюмча ал тез эле муну **өздөштүрүп алат**.
(выучит, запомнит, освоит)
6. Сиздин айтканыңыз чын экенин кантип **далилдейсиз?**
(определите, уточните, докажете)
7. Мен ушинтип **божомолдоп жатам**, балким бул чындыр.
(предполагаю, подтверждаю, заявляю)
8. Бул ишти **аткаруу** үчүн бир нече ай талап кылынат.
(выполнить, поручить, претворить в дело)
9. Анын эсебине бир миллион сом **чегерилди**.
(перечислено, отправлено, передано)
10. Ал эки жумушту тең жакшы **айкалыштырып алып жүрөт**.
(выполняет, совмещает, объединяет)

6-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна тиешелүү этиштерди койгула.

1. Ал жасаган ишин (_____) үчүн ушундай нерсеге барды.
(адаштырбаш үчүн, жаап-жаашырыш үчүн, шек санабаш үчүн)
2. Бул мектепти (_____) үчүн өкмөт акча каражат бөлүп берди.
(аныкташ үчүн, теске салыш үчүн, калыбына келтириш үчүн)
3. Канча аракет кылсак да, ал өз катасын (_____).
(ишке ашырган жок, мойнуна алган жок, далилдеген жок)
4. Өлкөдөгү абалды (_____) керектигин өз сөзүндө белгилеп өттү.
(турукташтыруу, аныктоо, күбөлөндүрүү)
5. Сиздин ишинизге (_____), буга сарсанаа болбоңуз.
(капа кылбайм, талашпайм, кийлигишпейм)
6. Анын сөздөрү кылган иштери менен (_____).

(тоскоол болбойт, негизделбейт, дал келбейт)

7. Мага бирөөгө (_____) жакпайт.

(кошомат кылуу, аракет кылуу, күрөөгө берүү)

8. Кырдаалды (_____) Ички Иштер Министрлигине тапшырылды.

(тастыктоо, көзөмөлдөө, белгилөө)

7-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1. Мен бул маселе боюнча эч нерсе айта албайм, анткени _____

2. Эгерде тапшырманы аткара албасаңыз, анда _____

3. Биз бул адамга жардам бере албайбыз, антсе да _____

4. Ал досун дагы эле кечире албай жүрөт, анткени _____

5. Асия көпкө чейин уктай албай чыкканын айтып, _____

6. Уулум кичинекей болсо да, китеп окуй алат, ошондуктан _____

7. Ал бизге бул буюмду бере албасын айтып, _____

8. Адилет бул тилди тез арада өздөштүрө алам дейт, бирок _____

9. Кармалган адам күнөөлүү эмес экенин далилдей аларын айтып, _____

10. Өкмөт бул иш-чарага каражат бөлүп бере албайт, анткени _____

23-сабак

Тема: Өлкөнүн бийлик бутактары

- Мамлекет башчысы - глава государства, биримдик - единство, жаран - гражданин, жалпысынан - в общем, аныкталат - определяется, дайындоо - назначать, бошотуу - освободить, таркатуу - распустить, жарыялоо - объявлять, талапкер - кандидат, сунуштоо - предлагать, жергиликтүү - местный, орун басар - заместитель, укуктуу - имеет право, төрага - председатель, өкмөт мүчөлөрү - члены правительства, улуттук коопсуздук - национальная безопасность, башкарма мүчөлөрү - члены правления, эсептөө палатасы - счетная палата, макулдашуу боюнча - по соглашению, по согласованию, туруктуу өкүлдөрү - постоянные представители, ыйгарым укуктары - полномочия, согуш абалы - военное положение, курам - состав, ардак наамдары - почетные звания, ыйгаруу - вручать, присваивать, ырайым кылуу - помиловать, жүзөгө ашыруу - осуществлять, түзүм - структура, жобо - положение, четтетүү - отстранить.

Президент

Президент мамлекет башчысы болуп саналат. Президент элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигин көрсөтүп турат. Президент Кыргыз Республикасынын жарандары тарабынан 6 жылга шайланат. Бир эле адам эки жолу Президент болуп шайлана албайт.

Президент болуп 35 жаштан төмөн эмес жана 70 жаштан жогору эмес, мамлекеттик тилди билген жана республикада жалпысынан 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алат.

Президентти шайлоо тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат.

Президент кызматына киришерде Кыргызстандын элине ант берет.

Президент Кыргыз Республикасынын Конституциясында каралган учурларда Жогорку Кеңешке шайлоолорду дайындайт;

жергиликтүү кеңештерге шайлоолорду дайындайт; мыйзамда каралган учурларда жана тартипте жергиликтүү кеңештерди таркатууну жүзөгө ашырат;

мыйзамдарга кол коет жана элге жарыялайт;

зарыл учурларда Жогорку Кеңештин кезексиз жыйналыштарын чакырууга жана каралууга жаткан маселелерди аныктоого укуктуу;

Жогорку Кеңештин жыйналыштарында чыгып сүйлөөгө укуктуу;

Жогорку соттун судьяларынын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушу боюнча Жогорку Кеңешке сунуштайт;

Жогорку Кеңештин макулдугу менен Башкы прокурорду дайындайт;

Өкмөт мүчөлөрүн - коргоо, улуттук коопсуздук маселелерин тескеген мамлекеттик органдардын жетекчилерин, ошондой эле алардын орун басарларын дайындайт жана кызматтан бошотот;

Улуттук банктын төрагасынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерди Жогорку Кеңешке киргизет; Улуттук банктын төрагасынын сунушу боюнча Улуттук банктын төрагасынын орун басарларын жана башкарма мүчөлөрүн дайындайт, мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтан бошотот;

Эсептөө палатасынын мүчөлөрүнүн үчтөн бирин кызмат ордуна шайлоо жана кызматтан бошотуу үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке киргизет;

Эсептөө палатасынын Жогорку Кеңеш тарабынан шайланган мүчөлөрүнүн ичинен Эсептөө палатасынын төрагасын дайындайт жана аны мыйзамда каралган учурларда бошотот;

Президент өлкөнүн ичинде жана анын чегинен сырткары жерлерде Кыргыз Республикасынын атынан чыгат;

сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана Премьер-министр менен макулдашуу боюнча эл аралык келишимдерге кол коет; көрсөтүлгөн ыйгарым укуктарды Премьер-министрге, Өкмөт мүчөлөрүнө жана башка кызмат адамдарына өткөрүп берүүгө укуктуу;

ратификациялоо грамоталарына жана кошулуу жөнүндө грамоталарга кол коет;

Премьер-министр менен макулдашуу боюнча Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттердеги дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларын жана эл аралык уюмдардагы туруктуу өкүлдөрүн дайындайт; аларды кайра чакыртып алат; чет мамлекеттердин дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларынын ишеним жана кайра чакыртып алуу грамоталарын кабыл алат;

Президент Кыргыз Республикасынын жарандыгына кабыл алуу жана жарандыгынан чыгаруу маселелерин чечет.

Президент Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн Башкы колбашчысы болуп саналат, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн жогорку командалык курамын аныктайт, дайындайт жана кызматтан бошотот;

мыйзамга ылайык уюштурулган Коргоо кеңешин жетектейт;

конституциялык мыйзамда каралган негиздер болгон учурда өзгөчө абалды киргизүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө эскертет, ал эми зарыл болгондо аны айрым жерлерде алдын-ала жарыялабай туруп киргизет, ал жөнүндө Жогорку Кеңешке токтоосуз билдирет;

өлкөнү коргоонун жана анын жарандарынын коопсуздугунун кызыкчылыктарында согуш абалын жарыялайт жана бул маселени токтоосуз Жогорку Кеңештин кароосуна киргизет;

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлайт, Кыргыз Республикасынын ардак наамдарын ыйгарат, жогорку аскердик наамдарды, дипломатиялык рангдарды жана башка атайын наамдарды ыйгарат;

ырайым кылууну жүзөгө ашырат;

өзүнүн аппаратынын түзүмүн аныктайт, анын жобосун бекитет жана жетекчисин дайындайт.

Президент арызы менен кызматынан кеткен учурда, ушул Конституцияда каралган тартипте кызматтан четтетилгенде, ошондой эле оорусу боюнча ыйгарым укуктарын аткара албай калганда же ал каза болгон учурда Президенттин ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулушу мүмкүн. Мөөнөтүнөн мурда Президентти шайлоо Президенттин ыйгарым укуктары токтотулган күндөн тартып үч айлык мөөнөттө өткөрүлөт.

- **мыйзам чыгаруу бийлиги - законодательная власть, өкүлчүлүктүү - представительный, айкалыштыруу - совмещать, ишкердик - предпринимательство, алектенүү - заниматься, байкоочулар кеңеши - наблюдательный совет, чек ара - граница, өзгөртүүлөр - изменения, киргизүү - вносить, бекитүү - утверждать, кабыл алуу - принимать, чечим - решение, жазык жоопкерчилиги - уголовная ответственность, тартуу - привлекать, жокко чыгаруу - упразднить, аннулировать.**

Жогорку Кеңеш

Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти - мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү жогорку орган болуп саналат.

Жогорку Кеңештин депутаттары 5 жылдык мөөнөткө шайланат.

Шайлоо күнүнө карата 21 жашка чыккан, шайлоого укугу бар Кыргыз Республикасынын жараны Жогорку Кеңештин депутаты болуп шайлана алат.

Жогорку Кеңештин депутаттары фракцияларга биригишет.

Жогорку Кеңештин депутаты депутаттык ишин башка мамлекеттик же муниципалдык кызмат менен айкалыштыра албайт, жеке ишкердик менен алектениши,

коммерциялык уюмдун жетекчи органынын же байкоочулар кеңешинин курамына кириши мүмкүн эмес.

Жогорку Кеңештин депутаты илимий, педагогикалык жана башка чыгармачылык иштерди аткара алат.

Жогорку Кеңеш референдумду дайындоо жөнүндө мыйзам кабыл алат, Президентти шайлоону дайындайт.

Жогорку Кеңеш Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизет; мыйзамдарды кабыл алат; мыйзамда аныкталган тартипте эл аралык келишимдерди ратификациялайт жана денонсациялайт; Кыргыз Республикасынын чек араларын өзгөртүү тууралуу маселелерди чечет; республикалык бюджетти жана анын аткарылышы жөнүндө отчетту бекитет; Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшүнүн маселелерин чечет; мунапыс жөнүндө актыларды чыгарат.

Ошондой эле Жогорку Кеңеш Өкмөттүн ишинин программасын бекитет, Өкмөт мүчөлөрүн - коргоо жана улуттук коопсуздук маселелерин тескеген мамлекеттик органдардын жетекчилерин кошпогондо Өкмөттүн түзүмүн жана курамын аныктайт;

Өкмөт тарабынан киргизилген Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн жалпы мамлекеттик программаларын бекитет;

Өкмөткө ишеним көрсөтүү же ишеним көрсөтпөө жөнүндө чечим кабыл алат;

Президенттин сунуштамасы боюнча Жогорку соттун судьяларын шайлайт жана кызматтан бошотот;

мыйзамда белгиленген тартипте Судьяларды тандоо боюнча кеңештин курамын бекитет;

Президенттин сунуштамасы боюнча Улуттук банктын төрагасын шайлайт; мыйзамда каралган учурларда аны кызматтан бошотот;

Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын мүчөлөрүнүн курамын шайлайт; мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтарынан бошотот;

Эсептөө палатасынын мүчөлөрүнүн курамын шайлайт; мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтарынан бошотот;

Акыйкатчыны (Омбудсменди) шайлайт жана мыйзамда каралган учурларда кызматтан бошотот; аны жазык жоопкерчилигине тартууга макулдук берет;

Башкы прокурорду дайындоого макулдук берет; аны жазык жоопкерчилигине тартууга макулдук берет; Башкы прокурорду кызматтан бошотууга макулдук берет;

конституциялык мыйзамда каралган учурларда жана тартипте өзгөчө абалды киргизет; бул маселе боюнча Президенттин жарлыктарын бекитет же жокко чыгарат;

согуш жана тынчтык маселелерин чечет; согуш абалын киргизет, согуш абалын жарыялайт, бул маселелер боюнча Президенттин жарлыктарын бекитет же жокко чыгарат;

тынчтыкты жана коопсуздукту сактоону колдоо боюнча мамлекеттер аралык келишимдик милдеттенмелерди аткаруу зарыл болгондо, Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүн анын чектеринен тышкары жерлерде пайдалануунун мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселени чечет;

Кыргыз Республикасынын аскердик наамдарын, дипломатиялык рангдарын жана башка атайын наамдарын белгилейт;

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктарын жана ардактуу наамдарын уюштурат.

Жогорку Кеңеш өзүн өзү таркатуу жөнүндө чечим кабыл алат.

Президент Жогорку Кеңеш өзүн өзү таркаткан күндөн тартып беш күндүк мөөнөттө мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду дайындайт. Мөөнөтүнөн мурда шайлоолор дайындалгандан тартып 45 күндөн кечиктирилбестен шайлоолор өткөрүлүшү керек.

- **аткаруу бийлиги - исполнительная власть, камтуу - охватывать, каралган чектерде - в рассмотренных рамках, кызмат орду - пост, должность, жооптуу болуу - нести ответственность, демилгеси - инициатива, кароо - рассматривать, өтүнүч - просьба, кызматтан кетиши - отставка, камсыз кылуу - обеспечить, чараларды көрүү - принимать меры, ишеним көрсөтүү - оказывать доверие, саясат - политика, кылмыштуулук - преступность, каршы - против, иштеп чыгуу - разработать, өнүктүрүү - развивать, бекемдөө - укреплять, жарандык коом - гражданское общество.**

Өкмөт

Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Өкмөт, ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар ишке ашырат.

Өкмөт Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин жогорку органы болуп саналат.

Өкмөттү Премьер-министр башкарат. Өкмөт Премьер-министрден, вице-премьер-министрлерден, министрлерден жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат. Өкмөттүн түзүмү өзүнө министрликтерди жана мамлекеттик комитеттерди камтыйт.

Премьер-министрдин кызмат ордуна талапкер Өкмөттүн программасын, түзүмүн жана курамын Жогорку Кеңешке киргизет.

Өкмөт өзүнүн ишинде Конституцияда каралган чектерде Жогорку Кеңешке отчет берет жана анын алдында жооптуу болот.

Премьер-министр Өкмөттүн иши жөнүндө жыл сайын Жогорку Кеңешке отчет берип турат.

Премьер-министрдин кызматтан кетишин кабыл алуу Өкмөттүн кызматтан кетишине алып келет.

Өкмөт Конституциянын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылат; мамлекеттин ички жана тышкы саясатын ишке ашырат; мыйзамдуулукту, жарандардын эркиндиктерин жана укуктарын камсыз кылуу, коомдук тартипти сактоо, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча чараларды жүзөгө ашырат;

мамлекеттин эгемендигин, аймактык бүтүндүгүн коргоо, конституциялык түзүлүштү сактоо боюнча, ошондой эле коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоо, улуттук коопсуздукту жана укук тартибин бекемдөө боюнча чараларды ишке ашырууну камсыз кылат; финансы, баа, тариф, инвестиция жана салык саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат;

республикалык бюджетти иштеп чыгат жана Жогорку Кеңешке сунуш кылат жана анын аткарылышын камсыз кылат; республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө Жогорку Кеңешке отчет берет;

менчиктин бардык түрлөрүн өнүктүрүүнүн жана аларды коргоонун бирдей шарттарын камсыз кылуу боюнча, мамлекеттик менчик объекттерин башкаруу боюнча чараларды ишке ашырат;

социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөдө бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүүнү камсыз кылат;

экономикалык, социалдык, илимий-техникалык жана маданий өнүктүрүүнүн жалпы мамлекеттик программаларын иштеп чыгат жана жүзөгө ашырат;

тышкы экономикалык иштерди жүргүзүүнү камсыз кылат;

жарандык коом менен эриш-аркак иштешүүнү камсыз кылат;

Өкмөттүн ишин уюштуруу жана анын тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат.

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү толуктап жазгыла.

1. Сени кечиктирбейин деп _____
2. Эгерде биздин оюбузга кошулсаңыз, _____

3. Мен анын келгенин билбей, _____
4. Сизди таң калтырыш үчүн, _____
5. Бул адамды анча жактырбасам да, _____
6. Мен иш сапарга кеткенге чейин, _____
7. Сиз мени укмак түгүл, _____
8. Ал баарын билгенсип, _____

2-көнүгүү. Эки сүйлөмдү бириктирип жазгыла.

Үлгү: *Сиз биздин сунушубузду колдойсуз. Биз буга ишенебиз. - Сиз биздин сунушубузду колдоруңузга ишенебиз.*

1. Биз ага жардам берүүгө даярбыз. Ал муну билет.
2. Терезе ачык калыптыр. Уруулар муну билип, офиске кирүү аракетин жасашыптыр.
3. Сиз абдан тырышчаак адамсыз. Биз муну билип, маянаңызды жогорулатуу маселесин көтөргөнү жатабыз.
4. Мен эртең иш сапардан келем. Катчыма бул тууралуу кабарладым. Мени аэропорттон тосуп алыш керек.
5. Алар коюлган талаптарды аткарууга мажбур. Алар бул тууралуу маалымдашты.
6. Тамеки тартуу зыян. Бул баарына маалым. Антсе да тамеки тарткандардын саны азайган жок.

3-көнүгүү. Берилген сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. *Чатак чыгаруу* максатында _____
2. *Кызматтык милдеттен аша чапкандыктан* _____
3. *Абал курчуп кеткени* үчүн _____
4. Мен аны *тажатпайын* деп _____
5. Бензинге *чектөө киргизилип* _____
6. Өз баяндамамды *корутундулоо* иретинде _____
7. Эртең жыйналыш болорун *эскерткени* _____
8. Биздин кыргыз жерибизди *даңктаган* _____

4-көнүгүү. Мамычадагы сүйлөмдөрдү бириктиргиле.

1. Балдарымды кубантмак болуп,	1. жаштар чет өлкөгө кетип жатат.
2. Сизге болгон махабатымды билдирейин деп,	2. терезени жылуулап койдук.
3. Ата-энемдин батасын алуу үчүн,	3. таттууларды сатып алдым.

4. Ден-соолугум бекем болсун деп,	4. банкка кайрылып жатам.
5. Акча табайын деп,	5. үйдөн эрте чыктым.
6. Текстти которуш үчүн,	6. атайын келип калдым.
7. Жумушка кечикпейин деп,	7. өз насаатымды айтып жатам.
8. Бөлмөгө суук кирбесин деп,	8. күн сайын эртең менен чуркайм.
9. Жакшы адам болсун деп,	9. жакшы сөздүк табыш керек.
10. Насыя алмак болуп,	10. бул ырымды сизге арнадым.

5-көнүгүү. Боштуктардын ордун тиешелүү этиштер менен толуктагыла.

1. Жер титирөөдөн жабыр тарткан райондорго _____, мамлекет башчысы өзгөчө кырдаалдар министрине атайын тапшырма берди.
2. Анын калпы _____, ал эмнелерге гана барбады.
3. Жумушка _____, резюмесин бир нече ишканаларга жиберди.
4. Ишибизди эртерээк _____, бир нече кызматкерлерибизди да жумушка тарттык.
5. Аны ушактагандай _____, эч нерсе айткан жокмун.
6. Балдарыма мектепке керектүү буюмдарды _____, эртең базарга барганы жатам.
7. Ойлогон оюн _____, көп эмгектениши керек экенин жакшы түшүнөт.
8. Жеке ишкана _____, ал банктан кредит алмак болду.
9. Көңүлүң _____, сенден анын кылган ишин жашырып койгон болчубуз.
10. Баласын бала бакчадан _____, жумуштан эрте суранып чыкты.

Колдонулуучу этиштер: оорубасын деп, бүтөлү деп, ишке ашырыш үчүн, жардам көрсөтүү үчүн, ачыш үчүн, болбоюн деп, алып кетиш үчүн, сатып берейин деп, орношоюн деп, билинип калбасын деп.

24-сабак

Тема: Кыргызстандагы ири ишканалар

- ❖ «Шоро» компаниясы максымды өндүрүү боюнча толук механизациялаштырылган технологиясы бар дүйнөдөгү жалгыз компания.
- ❖ Дүйнөдөгү эң ири жети алтын кен өндүрүшүнүн бирөөсү - бул биздин Кумтөр.

* Келиңиз жаттайлы

Улуттук суусундук - национальный напиток, жетекчилиги астында - под руководством, уюшулган - образован, основан, сатык - продажа, салттуу - традиционный, толук - полностью, өндүрүш - производство, кубаттуулук - мощность, өндүрүү - производить, суроо-талап - спрос, сынак - конкурс, негизинде - на основе, өркүндөтүү - усовершенствовать, каржыланган - финансируемый, жалгыз - единственный, кызматкер - сотрудник, адис - специалист.

«Шоро» компаниясы

«Максым» деген улуттук суусундукту чыгаруу идеясы компаниянын президенти Таабалды Эгембердиевге таандык. Анын бул сунушун иниси жана энеси Сүйүн апа кызуу колдошкон. 1992-жылы Таабалды Эгембердиевдин жетекчилиги астында «Шоро» компаниясы уюшулган. Алгач алар сатыкка 80 литр максым чыгарышкан. Ийгилик көп күттүргөн жок. Эки сааттын ичинде эле баары сатылып кеткен.

Башында максым салттуу технология менен, башкача айтканда, колдо жасалчу. Күнүнө үч тонна жасалган максым түшкө чейин эле сатылып кетчү. Мына ошондо компаниянын президенти суусундукту даярдоо процессин толук механизациялаштыруу үстүндө ойлоно баштайт. Оптималдуу технологияны издеп табуу, албетте, оңойго турган жок. Көп көйгөйлөрдү чечүүгө туура келген. Азыркы кезде «Шоро» компаниясы максымды өндүрүү боюнча толук механизациялаштырылган технологиясы бар дүйнөдөгү жалгыз компания болуп саналат. Анын азыркы кездеги өндүрүш кубаттуулугу суткасына 70 тоннаны түзөт.

1998-жылдан тартып «Максым-Шоро» бөтөлкөлөргө куюлуп сатыла баштайт. 1999-жылдан баштап компания «Легенда» суусун жана «Арашан», «Байтик» минералдык сууларын өндүрө баштайт.

Андан сырткары компания кымыз өндүрүүнүн үстүндө иштейт. 2001-жылдан бери өндүрүлгөн кымыздын 70% Москвага экспорттолуп жөнөтүлөт. Ал эми 2004-жылдан баштап компания жарма жана чалап сыяктуу улуттук суусундуктарды да чыгара баштайт. Бүгүнкү күндө бул суусундуктар Кыргызстанда гана эмес, Казакстанда да чоң суроо-талапка ээ.

«Шоро» компаниясы Казак Республикасында Кордай айылында «Максым-Шорону» өндүрүү боюнча завод куруп, Алматы шаарында дистрибьютердик ишканасын ачканга жетишти.

«Шоро» компаниясы кызматкерлерди сынактын негизинде жумушка алат. Андан тышкары кызматкерлер компаниянын каржылоосу менен Кыргызстандын эң мыкты консалтинг компанияларынын тренингдерине катышып, билимин өркүндөтүп турушат. Ошондой эле компаниянын кызматкерлери үчүн китепкана иштейт. Анда менеджмент, маркетинг, өндүрүш ж.б. тармактар боюнча атайын адабият бар.

Бир нече жылдан бери «Шоро» компаниясы Европалык өнүктүрүү жана реконструкциялоо банкы тарабынан каржыланган эл аралык ТАМ программасы менен кызматташып келет. Бул программада АКШ менен Канадада тамак-аш өнөр жайында көп жылдык тажрыйбага ээ адистер эмгектенет. Алар компаниянын кызматкерлерине менеджмент, маркетинг, өндүрүш, сатуу, адам ресурстарын башкаруу боюнча пайдалуу кеңештерин берип келет.

«Шоро» компаниясынын филиалдары Кыргызстандын түштүгүндө жана Казакстанда ачылган.

- **Ири - крупный, алтын кен өндүрүүчү - золоторудный, киришүү - приступить, өнөр жай өндүрүш - промышленное производство, жалпысынан - в общем, долбоор - проект, бүтүндөй - весь, жоопкерчилик тартуу - нести ответственность, жер астындагы - под землей, чалгындоо иштери - разведывательные работы, кайра иштетүү - разработка, алуу - приобретение, кайрадан каралуу-пересматриваться, өнүгүп келе жаткан - развивающиеся, үлүш - доля, куйма - слиток, өнүктүрүү фонду - фонд развития, каражат - средство, жүзөгө ашыруу - осуществлять, реализовывать, демөөрчүлүк жардам - спонсорская помощь, колдоо - поддержка.**

«Кумтөр» компаниясы

Кумтөр компаниясы Ысык-Көл облусунда жайгашкан эң ири алтын кенин өндүрүүчү ишкана болуп саналат. Анын курулушу 1994-жылы башталып, 1997-жылы аяктаган. 1997-жылы компания алтын өндүрүү ишине киришкен. Өнөр жайлык өндүрүш башталгандан 2011-жылдын 31-майына чейин «Кумтөрдө» жалпысынан 8,4 млн. унция же 260,7 тоннадай алтын өндүрүлгөн.

«Кумтөр Оперейтинг Компани» «Кумтөр» долбоорунун оператору болуп саналат жана бүтүндөй өндүрүштүк цикл үчүн жоопкерчилик тартат.

2007-жылы компания жер астындагы ресурстарды өздөштүрүүгө даярдана баштаган. 2009-жылы геологиялык чалгындоо иштеринин натыйжасында Кумтөр кенин иштетүү мөөнөтү кайрадан каралып, 2019-жылга чейин узартылган.

Фабриканын өндүрүш кубаттуулугу күнүнө 16 000 тонна кенди түзөт. Кенди иштетип бүткөн соң андан 80% баалуу металлдан турган Доре алтын куймасын алышат.

Centerra Gold Inc. («Центерра») Борбордук Азияда, мурдагы Советтер Союзунда жана башка өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө алтын кендерин алуу, чалгындоо, кайра иштетүү жана эксплуатациялоо менен алектенген алтын өндүрүүчү компания болуп саналат. «Центерра» түндүк америкалык алдыңкы алтын өндүрүүчү жана ири батыш компаниясы - Борбордук Азиядагы алтын өндүрүүчү болуп саналат. «Центерранын» акциялары Торонтодогу фондулук биржада (TSX) CG символу астында жүргүзүлөт. Компания Канаданын Торонто шаарында жайгашкан.

Азыркы учурда «Центерра» Кыргыз Республикасында жана Монголияда иштеп жаткан эки алтын кен ишканасына ээ. Андан тышкары, компаниянын Монголиянын, Туркиянын, Кытайдын жана Россия Федерациясынын перспективдүү объектилеринде геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүүгө үлүштүк катышы бар.

Ысык-Көл облусун өнүктүрүү фондунан которулуучу каражаттардан тышкары, «Кумтөр Оперейтинг Компани» кайрымдуулук жана инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашырууда жана ишкана иштеген жана анын кызматкерлеринин көпчүлүгү жашаган регионго демөөрчүлүк жардам көрсөтүүдө. Андан тышкары компания спорт, искусство жана китеп чыгаруу тармактарына да колдоо көрсөтүп келе жатат.

Келиңиз сүйлөшөлү

1. Кыргызстандагы ири ишканалар тууралуу кандай маалыматыңар бар?
2. Биздин өлкөдө ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан чет элдик ишканалар жөнүндө эмне билесиз?
3. Бул ишканалардын Кыргызстандын экономикасына кошкон салымы барбы?
4. Мындай ишканаларды ачуу өлкөдөгү жумушсуздукту жоюуга алып келеби?

Көнүгүүлөр

1-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

1. Ал муну аткарууга даяр экен _____ айтты.
2. Сиз биздин кечик _____ себебин билгиңиз келип жатат окшойт.
3. Алардын максаты ишке аш _____ ишенбей жатасызбы?
4. Менин бул ишти аткара ала тур _____ күмөн санап жатасызбы?
5. Силердин биздин сунушубузга каршы экен _____ билип, дагы бир ирет аны карап чыкмак болдук.
6. биздин кыргыз тилин үйрөнүп жат _____ бир нече ай болду.
7. Алардын турак жайга муктаж экен _____ билсеңиз керек.
8. Анын айткан сөздөрү калп экен _____ эми ынандым.
9. Менин жеке ишкана ачып, бизнес чөйрөсүндө алектен _____ көп жыл болду.
10. Анын капа бол _____ билгенден кийин эмне үчүн мындай ишти жасадыңыз?

2-көнүгүү. Берилген сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Алардын чечими туура экени _____
2. Биздин бул жерде иштегенибизге _____
3. Анын саясатка киргенин _____
4. Эшик жабылбай калганынан _____
5. Досум бүгүн бошобосун айтып, _____
6. Биринчи келгенине ишенбей _____

3-көнүгүү. Эки мамычада берилген сүйлөмдөрдү бириктиргиле.

1. Биздин шашып кетип бара жатканыбызды көрүп,	1. чексиз кубанычта болдук.
2. Анын бул кызматка дайындалганына	2. азыркыга чейин түшүнө албай жүрөм.
3. Оорулуунун абалы начар болуп жатканын көргөн	3. аны аткаруу милдетин биздин бөлүмдүн башчысына жүктөштү.
4. Сиздин бул ишканага алып келген пайдаңызды билип,	4. себебин билейин деп токтотсо керек.
5. Анын ишине туура баа берилбей калганына	5. сизди ушул сыйлыкка көрсөтүп жатабыз.
6. Алар бул көйгөйдү тез арада чечүү керек экенин белгилеп,	6. бир нече адам каршы чыкты.
7. Ишканага жаңы жабдыктар алып келингени тууралуу угуп,	7. нааразы болгонун билдирди.
8. Сиздин кеткениңиздин себебин	8. дарыгер ага тез арада операция жасаш керек экенин айтты.

4-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөгү бош жерлерге тиешелүү мүчөлөрдү улап жазыңыз.

1. Адамдар жакшылыкты унутпа _____ керек.
2. Мен кечигип жат _____, аны күтө албай жолго чыктым.
3. Бул ишти так жана туура аткар _____ үчүн, анын маңызын түшүнүш керек.
4. Мен кышында тоого барып лыжи теп _____ жакшы көрөм.
5. Ал мында иште _____ бир ай бол _____ да, жумуш тартибибизге бир топ жаңылыктарды киргизди.
6. Эгерде биз сизге жамандык каала _____, анда эч нерсе айт _____.
7. Биз өргүүгө чык _____ замат, жолдомо алып курортко жөнөп кеттик.
8. Бул ишканада иште _____ кызматкердин милдети оор.
9. Ал бизди тааныбай кал _____ керек, ошондуктан саламдаш _____ кетип калды.
10. Ал кел _____, сиз дасторкон даярдап коюңуз.
11. Эшикте жаз кел _____ аба-ырайы жылуу болуп турат.
12. Анын бул адам менен сүйлөш _____ келбей жат _____ сезип турам.
13. Сизге бүгүн жумушка чык _____ кереги жок, ошондуктан эс ал _____ бериңиз.
14. Ал капыстан чыга калган машинени көрүп кыйкыр _____ жиберди.
15. Бир мүнөткө чык _____ турасызбы, биз бир маанилүү нерсе тууралуу сүйлөш _____ алалы.

5-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү которгула.

1. Она открыла дверь очень тихо, чтобы дети не проснулись.
2. Он надел теплое пальто, чтобы не простудиться.
3. Они открыли окно, чтобы в комнате стало прохладнее.
4. Я дал ему эту газету, чтобы он прочел несколько интересных статей.
5. Я дал ему учебник грамматики, чтобы он хорошо выучил эти правила.
6. Я сказал им об этом еще раз, чтобы они не забыли.
7. Я записала ее номер, чтобы не забыть его.
8. Положите документ в портфель, чтобы не потерять его.
9. Стараюсь использовать каждую возможность, чтобы отправиться в экспедицию.
10. Чтобы сохранить мир, требуются усилия всех государств.

6-көнүгүү. Кашааны ачып, тиешелүү этиштерди койгула.

1. Бул адамдын биздин жамаатыбызда иштегенине бир ай (өтсө да, болсо да, чыкса да), ал көп жаңылыктарды киргизүүгө үлгүрдү.
2. Айгерим аябай (сарсанаа болуп турса да, таарынтып турса да, суранып турса да), билдирбегенге аракет кылып, жылмайып сүйлөшүп отурду.
3. Жумуш күн (башталса да, бүтсө да, өтсө да), эч ким үйүнө кете элек.
4. Уулум али кичинекей (өскөнү менен, жүргөнү менен, болгону менен), окуп, жазып калды.
5. Мен баарын (чарчап турсам да, билип турсам да, айтып турсам да), ага эч нерсени айткан жокмун.
6. Кеч (кирип калса да, кайтып калса да, өтүп калса да), алар кетпей отура беришти.
7. Мен жүйөлүү себептер менен жумушка келбей калганымды (билсем да, түшүндүрсөм да, сөз кылсам да), мүдүрүбүз баары бир мага эскертүү жасады.
8. Бул адам мурун киного (чыкпаса да, болбосо да, тартылбаса да), фильмдин башкы каарманын такшалган актердун деңгээлинде ойноду.

7-көнүгүү. Берилген сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Анын ушул жумушка орношуп калышына канча аракет кылсам да, _____.
2. Мамлекет бул тармакка акча каражатын бөлүп бербесе да, _____.
3. Бул кызматкер ишине көңүл кош мамиле кылса да, _____.

- _____.
4. Мен бул кишини жактырбаганым менен, _____
_____.
5. Көп тоскоолдуктарга карабастан _____
_____.
6. Мамлекетибиз жаш болгону менен, _____
_____.

8-көнүгүү. Сүйлөмдүн башын толуктагыла.

1. _____ ошондон бери көрө элек болчумун.
2. _____ жооп бере баштады.
3. _____ которуп бүттү.
4. _____ келип калса керек.
5. _____ шек санап калды окшойт.
6. _____ сүйлөшүп туралы.
7. _____ кабыл ала баштады.
8. _____ ишенип калдыбы?

9-көнүгүү. Максат аналитикалык форманы колдонуп сүйлөмдүн башын толуктагыла.

1. _____ билим берүү тармагында реформаларды жүргүзүш керек.
2. _____ саясатка аралашпай келет.
3. _____ демөөрчүлүк көрсөтүп жатат.
4. _____ ушундай кадамга барууга аргасыз болдум.
5. _____ арыз жаздым.
6. _____ каршы чыккан жок.
7. _____ кызматкерлердин санын кыскартты.
8. _____ алдын-ала кабар берип жибериптир.

10-көнүгүү. Боштуктардын ордуна тиешелүү этиштерди койгула.

1. Мени _____, мен жумушумду _____.
2. Жемиштерди таразага _____?
3. Бир-эки мүнөткө бөлмөдөн _____, биз өзүбүз _____.
4. Болгон окуянын себебин _____ аракет кылайын.
5. Убара болбоңуз, биз өзүбүз _____.
6. Эртең _____, балким ал убакытка чейин бул маселе _____.
7. Мен сизге бул тамактын кантип жасаларын _____.
8. Сиз бул адам менен _____, мен офистен кагаздарды _____.

Колдонулуучу сөздөр: алып алайын, чечилип калар, күтө туруңуз, жеткирип алабыз, түшүндүрүп бергенге, тартып көрсөм болобу, бүтүп калдым, чыга туруңузчу, көрсөтүп берейин, чакырып алабыз, келип көрүңүз, сүйлөшө турганча.

11-көнүгүү. Мамычадагы сүйдөмдөрдү мааниси жагынан бириктирип жазгыла.

1. Азырынча бул тууралуу эч кимге айтпай тур,	1. ошондон кийин биз сизге кепилдик баракчасын беребиз.
2. Сен бир аз күтө турасыңбы,	2. мен китептеримди алып чыга калайын.
3. Ал шарапты ичип көрүп,	3. биз ага кат жөнөтүшүбүз керек.
4. Мага анын дарегин жазып бересизби,	4. ошондо өзүңүз бир корутундуга келесиз деп ойлойм.
5. Бул ишке тиешелүү кагаздардын баарын алып барып берем,	5. ал эмнегедир артта калып жатат.
6. Сатып алган турмуш-тиричилик техникасын текшерип алыңыз,	6. балким ага сиздин сунушуңуз жагып калар.
7. Менин саатымды карап бересизби,	7. убагы келгенде өзүм айтам.
8. Ага бул нерсени айтып көрүңүз,	8. анын сапаты жакшы экенин айтты.

12-көнүгүү. Кашааны ачып мааниси жагынан туура келген этиштерди койгула.

1. Кичи пейилдикке, менин телефонумду (текшерип аласызбы, текшерип бересизби, текшере турасызбы).
2. Сени (күтүп алайын, күтүп көрөйүн, күтө турайын), бат чыга кал.
3. Каршы болбосоңуз, биз бул адамга мүмкүнчүлүк (берип көрөлү, берип алалы, бере туралы), менимче ал биздин ишеничибизди актай алат.

4. Менин отчетумду (текшерип аласызбы, текшере турасызбы, текшерип бересизби), сиздин оюңуз мен үчүн баалуу.
5. Бул көйнөктү (кийип алайын, кийе турайын, кийип көрөйүн), туура келсе алам.
6. Убара болбонуз, баарын өзүм эле (даярдай турам, даярдап алам, даярдап көрөм).
7. Арызыма кол (коюп бересизби, кое турасызбы, коюп аласызбы)?
8. Ал баракчаларды (таратып алып, таратып берип, тарата туруп), андан кийин аны кантип толтуруу керектигин (түшүндүрүп алды, түшүндүрүп көрдү, түшүндүрүп берди).

13-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү бүтүргүлө.

1. Мен сизге чай *даярдап бергенче*, _____.
2. Келген конокторду мен өзүм *тосуп алам*, анткени _____.
3. Ага сунуш *киргизип көрүңүз*, балким _____.
4. Бул кагаздар менен *тааныша туруңуз*, андан соң _____.
5. Иштин маңызын *түшүндүрүп берейин*, антпесе _____.
6. Келишимдин шарттарын *окуп көрүңүз*, анан _____.
7. Керек эмес, өзүм бул документти *каторуп алам*, бирок _____.
8. Бир *эс ала турайын*, анткени _____.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Абдулдаев Э. ж.б.* Кыргыз тили. Педагогикалык окуу жайларынын студенттери үчүн. Ф., 1986.
2. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Текстаануу, Лингвистика. Б.: 2009.
3. *Биялиев К.А.* Кыргызский язык: Справочный материал / КРСУ. Бишкек, 2000.
4. *Биялиев К.А.* Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби. Бишкек: КРСУ, 2002.
5. *Дербишева З., Досоева С., Мажитова З.* Тил көпүрө. Мугалимдер китеби. Бишкек, 2005.
6. *Деркембаева Б., Черикова Н., Жумалиева Р.* Тилим - менин дилим. Тил үйрөнүүчүлөр үчүн окуу куралы. «Бийиктик» - Б.: 2010.
7. *Жапаров А.* Азыркы кыргыз тили. Синтаксис. Ф., 1978.
8. *Сарылбекова З.С.* Кыргыз тилин кырдаалдык негизде окутуу (Морфология, синтаксис). Жаңы типтеги мектептердин мугалимдери үчүн кошумча окуу куралы. Бишкек, 2007.
9. *Тургамбаева А.С., Усекова А.А.* Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы баштоочу топтордун студенттери үчүн окуу китеби, 1-бөлүк. Бишкек, 2004.
10. *Тургамбаева А.С., Усекова А.А.* Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы баштоочу топтордун студенттери үчүн окуу китеби, 1-бөлүк. Бишкек, 2007.
11. *Кыргызстан - 2000.* Күндөр. Адамдар. Окуялар. Окуялардын жылнаамасы, Бишкек, 2000.
12. *Кыргыз Республикасынын Конституциясы*

Ошондой эле гезит жана интернет булактарынан маалыматтар алынган.